

ફારસી બાપાની

પદવી ભા.

/ખોજા-
ખોજા-

પ્રોફેસર થા
અમદાવાદ

ખોજા જીવાનો તે
કીમત

લખી પ્રકાશ

F. U. વરતે

ફારસી બાષાના પહેલા

પ્રોફેસર મરહુમ

કાસમ સુમાર ચારી. ૨ ૭ ૩

હુંક જીવન વૃત્તાંત

અથવા

ખોજ જીવાનો ને ચીમકી.

લખી પ્રગટ કરનાર,

ફીદાહુસેન યુસુફ વરતેજવાળા.

(મનહર)

[સર્વ હક્ક સ્વાધીન]

કૌંમત ૪ આના.

ગમલ.

મારા, અમારી કોમમાં ક્યાં છે ?
 દીનોના દુઃખ હરનારા, અમારી કોમમાં ક્યાં છે ?
 રખડતા ને રિખાતા કોમના છે ક્યાંજકો તેની,
 દીલેથી દાઝ લેનારા અમારી કોમમાં ક્યાં છે ?
 'રડ છે કેમ હું બાપુ' 'કહે શું' દુઃખ છે તુજને'
 શબ્દો એ ઉચરનારા અમારી કોમમાં ક્યાં છે ?
 ખરેખર કામની કિર્તિ મહીં કિર્તિ અમારી છે.
 અહોનિશ એજ કહેનારા અમારી કોમમાં ક્યાં છે ?
 કુધારા કોમના કાઠી સુધારા સ્થાપવા માટે
 ગુણી થઈને ગરજનારા અમારી કોમમાં ક્યાં છે ?
 કલમબાજો વધારીને અતિ આનંદની સાથે,
 સદા સાહિત્ય ચાહનારા અમારી કોમમાં ક્યાં છે ?
 અરેરે! કોમની કિશ્તી ખરાબે ખાય છે ટકકર,
 સુકાની તેહના સારા અમારી કોમમાં ક્યાં છે ?

‘શયદા’

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાષ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૩૨૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પ્રોફેસર ધારિયાણી

વિષય મેઠવા શાસ્ત્રી

બે બોલ.

મુંબઈની હાઇકોર્ટના એક આગલા જજ સર અરસ-
દાન પેરીએ બોબ કોમ માટે કરેલા સખત ટીકાઓને
દમેશને માટે લુંસી નાખવા, બોબ પ્રોફેસર મરહુમ
કાસમ મુમાર ચારીયાણી, પોતાની ગરીબ સ્થિતિ હોવા
જતાં આત્મબળ (Will Power.) ને પ્રતાપે કેટલીએક
કંઠગી સ્થિતિયોમાંથી પસાર થઈ અંતે ફારસી ભાષાના
પ્રોફેસરની મહાન પદવી પર કેવી રીતે પહોંચ્યા તેના દ્રષ્ટાંત રૂપે
આજકાલના બોબ યુવાનોને સંબોધી આ વૃત્તાંત લખ-
વાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે જેનો થોડો અંશે પણ
સ્વિકાર થયેલો જોઈ આ પ્રયાસ સફળ થયેલો ગણાશે.
જે કે બોબ કોમને લગતું આ ગુજરાતી વૃત્તાંત પહેલુંજ
ગણાવું જોઈએ તોપણ આ નાતું સરખું વૃત્તાંત પુરે પુરું
જોઈ જવાની કરેલી લલામણુ આદરને પાત્ર થશે એમ
સંપૂર્ણ આશા છે.

ખરેખર ખોળ કામમાં સાર્વજનિક સાહિત્યની ખોટએ નિર્વિવાદ છે અને જો તેની ખારિદીથી તપાસ કરવામાં આવે તો તેના આંપણને અનેક કારણો જણાઈ આવશે પણ એ સર્વમાં મારા ધારવા મુજબ ધાર્મિક લાગણીથી અઘભાગ ભજવતી જણાય છે જ્યારે ખોળ સંસારને લગતું એકાદ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવે તો પ્રથમથીજ તેનો લેખક તથા ખોળ કામના ત્રણ ટોળાંમાંથી કયા ટોળાંને લગતા વિચારો તેમાં સમાવવામાં આવ્યા છે તે સવાલ આવીને તુરતજ ઉભો રહેશે. આથી જો કોઈ તેવી ખાખતમાં વાર્તા કે નોવેલ રૂપે બહાર પડવાની હીમત કરે તો જેમ 'એ ધરનો પરોણો ભૂખ્યે મરે' એજ દશાએ પહોંચી જાય છે જે આપણે અગાઉ પ્રગટ થએલી ખોળ સંસારિક નોવેલો પરથી જોઈ શક્યા છીએ. વળી જ્યારે કોઈ પણ એકજ ટોળાંને લગતું જો કંઈ પણ લેખવામાં આવે તો તેવી પહેલ માટે કંઈ પુરતું ગણી શકાય નહિ. પણ હાલના સંજોગોને લઈ કેળવણીને પ્રતાપે ભાઈચારાનો અઘભાગ ભજવી રહેલા આજકાલના જુવાન વર્ગને 'અર પડતું, ખોળ કામને લગતું આ નાનું એવું' વૃતાંત, કોઈ પણ ધાર્મિક લાગણીથી અલગ રાખીને

હું પ્રગટ કરવાની હિમત ફરું છું, અને મારા આ કાર્યથી મારા પર ધાર્મિક બાબતોમાં અલગ રહેવાનો વિશ્વાસ ને વાંચક વર્ગમાં ખેસશે, તેમજ ને તેઓ ઉત્તેજક થવાનું મોટું મન વાતાવશે, તો હું આશા રાખું છું કે, લવિષ્યમાં મને બીજા બોળ કોમને લગતા સંસારી પુસ્તકો લખવાની કે પ્રગટ કરવાની કેટલીએક તક મળશે, જેથી હું પણ મારી યથાશક્તિ ફરજ બજાવવાને પગભેર થઈ શકીશ પણ તે સર્વ આધાર વાંચકો અને ઉત્તેજકોના ઉદાર આશ્રયપર ટકી રહેલો છે.

આટલું બોલી ગયા પછી મારે કહેવું જોઈએ કે બોળ કોમના આગેવાન શ્રીમ તો સાહિત્યને અને ખાસ કરી બોળ સાહિત્યને લગતી બાબતોમાં કેટલીએક રીતે ને કે આંખ વિચારમણા કરતા જણાય છે છતાં પણ આ વ્રતાંત પ્રગટ કરવા માટે કોમના એક આગેવાન મૃદસ્થ કે જેવલુ પોતાની મોટામને મહેલુંના બાના હેઠળ પોતાનું નામ પ્રગટ કરવાની પરવાનગી આપતાં સખત રીતે અચકાયા છે. જેમણે મુરખી તરફ મોટું મન બતાવી પંસા સંબંધિ અગત્યની મદદ આપી છે, જે

કામના બિન શ્રીમંતોને દાખલા રૂપે અર્પણ કરી,
 તેમનો ખરા અંતઃકરણથી ઉપકાર જાહેર કરવા રજા લઉં છું
 છેવટે આ વૃતાંતને લગતી કેટલીએક બાબતો પુરી
 પાડ્યા માટે બોન પબ્લીશીંગ કુાં ના સેક્રેટરી મી. રમજન
 અલી રજખઅલી તથા સર કરીમ લાઇ દાખાલીન બોન
 આફનેજના સુપરીનટેન્ડેન્ટ મી. અબ્દુલ્લનખી બાના
 માસ્તરની ઉપયોગી સુચનાઓ માટે આત્મે ઉપકાર માનું
 છું એજ ના. ૧-૮-૧૬

લી. સેવક,
 વરતેજવાળા.

૬૮૬

મરહુમ.

પ્રોફેસર થારીયાણી.

(ખોજખોમાં) શીખેલા માણસોને ટોટો છે અને વિદ્વાનો તો હોયજ ક્યાંથી? એક પણ ખોજખો અરખી અથવા ફારસી લાપા જાણતો નથી કે જે લાપાખોમાં મુસલમાની ધર્મ અને સાહિત્ય લખાયલાં છે.

સર અરસકીન પેરી સન ૧૮૪૭.

અહા! એક એવો પણ વખત હતો કે ખાસ ખોજખો કામ માટે ઉપરના શબ્દો મુખમની હાઇકોર્ટના એક વિદ્વાન જજના મુખમાંથી ખુલ્લી કોર્ટમાં ટીકા રૂપે બહાર પડ્યા હતા. પણ હમેશાં વખત વખતનું કામ કર્યું જાય છે પચાસ વર્ષ પૂર્વેની આપણે જેવાં હસી કહાડતા હતા, તેજ વાતો અને તેજ કહ્યનાઓ આજે આપણે તાદર્શ જોઈને શું અજાણ નથી થતા? પાંડવ કૌરવના મહાભારત ઇતિહાસિક યુદ્ધમાં વપરાયલાં વિમાનોની વાતો જે આપણે

અનિશ્ચેકિત ભરેલી માત્ર કલ્પનાઓ માનિયે તો આજકાલ બહુન, એરોપ્લેન, અને જેપલીન, જેવા રાક્ષસી હવાઈ યંત્રો અથવા વિમાનો હાલની ચાલુ યુરોપની ભયંકર લડાઈમાં શું ? કરપીણ કામો કરનાર તરીકે સાગિત નથી થયાં ? પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે શારિરિક બળ શ્રેષ્ઠ ગણાતું હતું ત્યારે અર્વાચીન કાળના આત્મ બળીયા આદમીઓ એ પણ શબ્દો ઉચરવાને શક્તિવાન થયા છે કે ‘ બળવાન તો એક ગધેડો પણ હોય છે. ’ દીન પ્રતિદીન આગળ અને આગળ વધતો જમાનો આપણને એજ સુચવી રહ્યો છે કે ‘ આત્માનું બળ એજ મનુષ્યની ઉન્નતિ ’ વળી આપણે જોઈ શકીયે છીએ કે એક મોટો પહેલવાન એક પતળા દુબળા વકીલ પાસે પુણું નમ્રતાથી વાતો કરતો જણાય છે. તેમજ આત્મ બળથી કોઈપણ માણસ એક કંગાળ હોવા છતાં પણ એક મહાપુરુષ થઈ પોતાનું, પોતાના કુટુંબનું, પોતાની કામનું કે પોતાના દેશનું પણ લલું કરવાને શક્તિવાન થઈ શકે છે.

તેજ મુજબ મોજા કામ માટે ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં થયેલી ઉપર મુજબની દીકારૂં એ કાળા કલંકને હમેશાં માટે દુર કરવા આત્મ બળને યોગે આગળ વધેલા, એક

મહા નર નરીકે પંકાયલા આગેવાન ખોળા ગૃહસ્થનું આ ચરિત્ર આત્મ બળથી આગળ વધવા કમળતા દરેકે જીવવાન અને વિદ્યાર્થી વર્ગ સાથે ખાસ કરી ખોળા કામના તેઓની ઉપકારની લાગણીઓને આધીન થઈ દરેકે દરેક રહ્યમાં કાતરાઈ રહેવું જોઈએ છે.

‘સારા કામમાં સો સંકટ’ એ જગ પ્રસિદ્ધ લોક કહેણી મુજબ આ ચરિત્રના નાયક મરહુમ પ્રેમીસર કાસમ મુમાર ધારીયાણીની આગળ વધવાની અગ્યણો જાણ્યા અગાઉ આપણે નેમના માતૃજિતાની સ્થિતિ તપાસીએ છીએ તો માલુમ પડી આવે છે કે તેઓ પોરબંદરમાં એક જુના ખાનદાનમાંથી ઉતરી આવેલા પણ દૈવયોગે છેક નવજામી સ્થિતિમાં મુકાયલા હતા પણ પોતાના આ વહાલા બેટા તરફ જોઈ તેઓને પોતાનું સમજીતું દુખ વિસારી જવાને કારણે મળતું હતું કારણકે તેઓ ‘પુત્રના પગ પારણામાંથી કળાય’ તે મુજબ જાણતા હતા કે ભવિષ્યમાં આ પુત્ર તેઓના સર્વ દુખનું નિવારણ કરવાને સક્તિવાન થશે અને અમો પણ આ ગરીબમાંથી મુક્ત થશું. ખરેખર છે કે માયાપની દરેક આશાઓ દીકરાજ હોય છે.

હવે આપણે આપણા ચરિત્રના નાયકની ખાત્યાવસ્થા જોધયે તેા તેઓના જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં પોરબંદરમાં જ થયો હતો અને લગભગ ૭ સાત વર્ષની ઉંમરે તેઓને શરૂઆતની ફળવણી માટે એક ગામડી શાળામાં દાખલ કરતી વખતે તેઓના મરીખ માખાપ પોતાથી ખનતો દરેક ઉત્સવ કરવાને ચુક્યા નહીં કારણ કે અમાઉ જ્યારે એક ખાળકને વિદ્યાર્થી તરીકે શાળામાં ખેસરવામાં આવતું ત્યારે તે ખાળકના માખાપ સારી વાર તિથી તથા મુહુર્ત જોવરાખી તે સમયે તે ખાળકને પોતાની સ્થિતિ મુજબ આલુપણોથી શણુગારતાં તથા ખીજ વિદ્યાર્થીઓ અને શાળાના મ્હેતાજી-યોના સરઘસ સાથે તેને ગામ વચ્ચેથી ઘણા દુર્ધના અવા-જોથી પસાર કરતા નિશાળમાં જઈ મ્હેતાજીયોને પાઘડીયો ખક્ષીસ આપતા અને નિશાળીયાઓમાં સાકર જોઈયતાં તે મુજબ પ્રોફેસર ચારીનાણીના માખાપે પોતાથી ખનતું થોડું કયું અને ત્યારથી મરહુમનું એક વિદ્યાર્થી તરીકેનું જીવન શરૂ થયું.

ચપળ છોકરું સર્વનો ચાલ મેળવે એ મરહુમનાં વિદ્યાર્થી જીવનમાં તાદર્શ થયું કારણકે પોતાના વિદ્યાર્થી જીવનમાં મરહુમે ઘણી ચાકાફા ખતાવી મ્હેતાજીએનો ચાલ

જીતી લીધો અને વળી પોતાના અભ્યાસની પુર્ણતાને લઈ
 અન્ય વિદ્યાર્થીયો પણ તેને પોતાના એક વડા તરીકે લેખવા
 લાગ્યા જ્યારે કેટલાએક શ્રામંતના ડોક છોકરાઓ પાછું
 પૈસો લઈ પાડો અથવા દિસાએ લખી આપવાને કહેતા
 ત્યારે તે નિર્ગળ રહ્યોના વિદ્યાર્થી તે પર ન લક્ષ્યાતાં
 લાગ્યો તે પોતાનાં મહેતાજીએ અથવા માયાપને જઈ તુરત
 જાહેર કરી દેતો વળી તેમના વિદ્યાર્થી જીવનમાં તેના
 મહેતાજીએ અને માયાંપ તરફ તેના ઉપર એવી જાપ
 ખેસારી દેવામાં આવી હતી કે હમેશાં વહેલાં ડાહ્યું, ખુદાની
 બંદગી કરવી, પછી એક જાણ એસી પોતાના અભ્યાસ
 પાછળ મર્યા રહેવું, માયાપની દરેક આજ્ઞાઓ પાળવી,
 નિશાળમાં જતાં અને નિશાળેથી જતાં સીધા ઘેર અથવા
 નિશાળમાં જવું, અને નિશાળમાં પણ પોતાના અભ્યાસ
 સિવાય ખીજ વાતોથી વખતને વ્યર્થ વિતાવવો નહીં અને
 એ દરેક ફરજો મરહુમે ધણજ આગ્રહ પુર્વક પાળી હતી
 કે જેની શુભ અસર અને તેના ઉત્તમ ગુણો મરહુમમાં
 મોટપણે પણ ઉગી નીકળ્યા હતા.

શરૂઆતની ગુજરાતી કેળવણી લગભગ પુરી કર્યાં
 પછી મરહુમને પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચલાવવાનો

ઉત્સાહ ઊગી નોકળ્યો પ્રણ કમ સંજોગે હાલના જેવી
 ધંત્રેજી હાથસ્કુલો તે સમયે સ્થળે સ્થળે હસ્તીમાં નહોતી
 વળી ધંત્રેજી કેળવણીનું માત્ર મુંબઈજ મુખ્ય મથક મનાંતું
 અને હાલના જેવી કોઈ શેડીયાઓની સંગીન રકોલરશીપો
 કે મદદ તે વખતે હસ્તીમાં નહોતી તેમજ પોતાના કુટુંબની
 સાંસારિક સ્થિતિ પણ તેઓને આ બાબતમાં ઉત્તેજન
 આપવાને તદ્દન અશક્ત જણાઈ તેથી હાલ તુરત મરહુમને
 મુંબઈ જવાનો વિચાર માંડીવાળવો પડ્યો અને કંઈ
 ચાકરીની શોધ શરૂ કરી છેવટે ઘણી મેહનત પછી એક
 અશીણ વેચનારની દુકાને ગોઠવાઈ પણ ગયા પણ ત્યાં તેઓએ
 જોયું કે તે દુકાનદારનો મુદ્રાલેખ માત્ર ઓછું આપી છેતરવું
 એજ છે અને મારે પણ ફરજિયાત તે મુજબ વર્તવું
 પડશે એવું ધારી આવી છળ કપટ ભરી ચાકરી છોડવી
 એજ ઉત્તમ ગણી કોઈ લુન્નરની લાઈન હાથ કરવાનો
 નિશ્ચય કર્યો ઘણી શોધ ખોળ પછી તે સમયે ઘડીયાળનો
 શોખ તાજે નવો અને માણસોમાં અધિક ચાલતો જણાયો
 અને તેને દુરસ્ત કરનાર કારીગરો પણ સારી રીતે કમાતા
 દેખાયા તેથી તેને લગતી એક દુકાનમાં મરહુમ કેન્ડીડેટ
 તરીકે જોડાયા પણ અફસોસ ! મરહુમે અહીં પણ જોયું કે

અમલ માણસોને આડી અવળી રીતે સમજવી એકના
ત્રણ ગણા દામ લઈ તેઓની ઘડીયાળોના સંચાઓને અદલ-
અદલ કરી માત્ર છેતરવામાંજ મોટાપ મનાતી હતી તેથી
તે ધંધા તરફ પણ તેમને તિરસ્કાર છુટ્યો અને તેને
ત્યાગ્યે પણ હવે પોતાના કુટુંબના નિર્વાહની મદદ માટે
શું કરવું તે વિચારે તેમને રાતદિવસ સતાવવા લાગ્યા
અને ખીજી બાજુ પોતાની ઉમ્મર પણ હજુ બહુવા
લાયકની છે એ યાદ આવતાં તેઓ ખાનગી રીતે ઘણા
ચિંતાતુર રહેતા પણ આત્મ બળીયો આદમી જેમ પોતાની
ચિંતાને ઝટ દુર કરી શકે છે તેમ તેઓએ પોતાનો અબ્યાસ
તાજે રહી આગળ વધે અને સાથે નિર્વાહનું પણ થોડે
અંશે સાધન થાય એવા ઇરાદાથી એક સ્કુલ સ્થાપવાનો
નિશ્ચય કર્યો અને થોડી ઘણી મહેનત પછી નાની એવી
શરૂઆત પણ કરી દસઆર વિદ્યાર્થીયો પણ મેળવ્યા, પણ
કેટલાએક સંજોગોને લઈ તેઓને વિશેષ મદદ ન મળી
શકવાથી છેવટે તેને છોડવી પડી, પણ આ સમયમાં તેઓને
કવિતાનો અને ખાસ કરી સંગીતનો પુર્ણ શોખ લાગુ
પડ્યો અને તેની તરફ કુદરતી રીતે તેઓ લલચાયા.

તેઓ એક વખત કાઠીયાવાડમાં ફરતી નાની એવી નાટક ટોળકીમાં ખેલ જોવાને ગયા જે વખતે તેઓનો સંગીતનો શોખ એકદમ ઉભરી આવ્યો અને જે પોતાથી બન્યું હોત તો તેઓ તુરતજ તે નાટક કંપનીમાં જોડાઈ જતે અને એક નાટકના પાત્ર તરીકેજ પોતાની જીંદગી ગુજારતે પણ ઉપરના ઉત્સાહમાં તેઓ પાછા પડી નિષ્ફળ નિવડવાથી આત્મખળથી ઉલ્ટા નિડર થઈ આટલી નાની ઉંમરમાં પણ આપણે જેને હાલ એમેચ્યુઅર મંડળી કહીએ છીએ તેવી મંડળી પોતાના દોસ્તોની મદદથી ઉભી કરી અહા! પણ કુદરતે તેમને એક મહાનર બનાવવાનું ફાવેલું હોવાથી તેમની તે યોગ્યતા પણ લાંગી પડી આથી તેઓ એકદમ કંટાળી ગયા અને કોઈ પણ પ્રકારે હવે તો અભ્યાસમાંજ મગ્યા રહેવું એજ ઠઠ નિશ્ચય કર્યો. અને કેટલીએક બાડી અવળી નજીવી મદદ અને કેટલીએક વિટંબલાને ભોગે તેઓ મુંબઈ જઈ પહોંચ્યા અને પોતાનાં એવાજ દ્રઢતા ભર્તા ઉત્સાહ પુર્વક અભ્યાસમાં લીન થઈ આખરે ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં એલફ્રીન્સ્ટન હાઈસ્કુલમાંથી મુંબઈ યુનિવર્સીટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા ધણીજ ફતેહમંદી સાથે પસાર કરી.

પણ પોતાના આ અવ્યક્ત સમયે મરણને સર
 અરસડીન પેરીના આ ચરિત્રના મથાળે આપેલાં વાંકો આને
 ટીકાઓ વાંચ્યા હતા જેથી તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે
 ‘કોઈ પણ ભોગે હું ખોળ કોમ ઉપરનું એ મહેલું
 દુર કરીશ અને એક વખત એવું પણ કહેવરાવીશ
 કે ખોળ કોમમાં ફારસી ભાષાનો પ્રોફેસર પણ છે.’
 અને તેમણે પોતાની તે દ્રઢતાની શરૂઆત પુરતી રીતે
 સાબિત પણ કરી આપી કારણ કે તેઓએ શરૂઆતથીજ
 પોતાની સેકન્ડ લેંગ્વેજ તરીકે ફારસી ભાષાનેજ પસંદ
 કરી હતી અને પોતાથી બનતી સઘળી મહેનત ખીળી
 વિષયો ઉપરાંત ફારસી ભાષા પાછળ લેતા અને તેને
 ખીલવતા છેવટે તેમણે પોતાની એ અથાગ મહેનત ઘણી
 અભયખી વચ્ચે જાહેર કરી મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષામાં
 ફારસી ભાષાના સર્વ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ફ-તેહમંદ રીતે
 પહેલે નંબરે પાસ થયા તેમજ તેમની આવી ઉલટ ભરી
 મહેનતની કદર પણ થઈ અને તેને પરિણામે તેઓ
 સરકાંકસુટરની જાણીતી સ્કોલરશીપ મેળવવાને લાગ્ય-
 શાળી થયા.

એક તો અભ્યાસ કરવો. અને તેની મહેનતનું ફળ પણ તુરતજ પ્રાપ્ત થયું એટલે તેઓ આગળ અભ્યાસ કરવા વધુ પગ ભેર થયા અને ઘણી મોટી ઉમેદો અને અતિશે ઉમંગ સાથે એલફીન્સ્ટન કોલેજમાં જોડાઈ પોતાની માનીતી ફારસી ભાષા પર પોતાનો વધુ અને વધુ કાળુ વધારતા ગયા જ્યારે ખીજા વિષયોને તેઓએ કંઈ અધુરા છોડ્યા નહીં પણ ફારસી ભાષાની ટેકસ્ટ બુકોને તો તેઓ માત્ર ગુજરાતી ભાષાની સાધારણ બુકો ગણતા જ્યારે તેમની સાથના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ તે બુકોને અવરામાં અધરાં પુસ્તકો ગણતાં, વળી તેમની ખાસ અને વખાણવા લાયક અભ્યાસની ખુખી તો પ્રથમથીજ એ હતી કે ચાલુ ક્લાસના અભ્યાસ ઉપરાંત અવારનવાર ઉપરની ક્લાસોના અભ્યાસનું તેઓ એવા ઉત્સાહથી અવલોકન કરી જતા, કે તેમને આગળ જતાં કંઈ પણ અડચણો આવતી નહીં પણ ઉલટો તેમનો સર્વ માર્ગ સીધો અને સરળ થઈ જતો. આવી ઉત્તમ કુનેહને લીધે તેઓએ પોતાની કોલેજના વિદ્યાર્થી તરીકેની જીંદગીમાં એવું એક પણ ઇનામ કે સ્કૉલરશીપ નહીં હશે કે જુવાન મરહુમ ચારી-યાણી તેની હરીફાઈમાં ઉતરવાને ભાગ્યેજ ચુક્યા હોય.

આગળ જતાં ઇન્ટરમીડીયેટ આર્ટ્સના ક્લાસમાં
 પણ તેમણે એ ઉપરનીજ સરકાંકસુટરની સ્ટોલરશીપ
 ધણીજ બાહોશી બતાવી મેળવી પણ અફસોસ ! ! ! આ
 વખતે આપણા આ આત્મબળીયા વિદ્યાર્થીને હિંદુભાગી
 હિન્દુસ્તાનની જંગલી રિતીને આધીન થવું પડ્યું એટલે
 કે જ્યારે એક બાળુ જુવાન મી. થારીયાણી પોતે આગળ
 વધવા ઉત્સાહી થઈ અથાગત્રમ ઉપાડી રહ્યા છે ત્યારે
 બીજા બાળુ હિન્દુસ્તાનના સડેલા સંસાર મુજબ તેઓને
 પોતાની હજારો નામરજી છતાં ફરજિયાત રીતે સંસારમાં
 જોડાવું પડ્યું આથી હવે તો તેને માથે વધારે અને વધારે
 ચિંતા આવી બેઠી, કારણ કે ગામડાં કરતાં દશ ગણા
 ખર્ચથી મુંબઈ જેવા ખરયાળુ શહેરમાં રહેવું અને
 પોતાના કુટુંબના પોપણ માટે ચિંતા વેઠવી, પણ તેની
 કંઈપણ દરકાર ન કરતાં તે ઉછરતા આત્મ બળીયા
 જુવાનીયાએ કોઈ પણ વાતે પાછો પગ મુક્યો નહીં અને
 લગભગ નહીં પહેંચી શકાય તેવી મુશ્કેલીયો આવવા છતાં
 ત્યાં પોતાની તનદુરસ્તીને કેવું કેવું નુકસાન થાય છે તે
 પણ જોવાની દરકાર ન કરતાં પોતાના અભ્યાસને ધણીજ
 ખંત અને વખાણવા લાયક આતુરતાથી ચાલુ રાખ્યો.

આવા સંજોગોમાં તેઓએ ફારસી ભાષા પર પોતાનો અસાધારણ કાબુ બતાવી તે સમયના ફારસી ભાષાના પ્રોફેસર 'મીરજાં હયરત' ના દીલપર ઊંડી અને મર્જણુત અસર પેદા કરી દીધી હતી કે જે અસરથી આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે તેવણની છાંદગીનો આખો રસ્તો બદલાઈ ગયેલો માલમ પડશે. અહાં! જ્યારે એક વિદ્યાર્થી પ્રોફેસર હયરત તરફ જોટલા પ્રમાણમાં પ્રેમભાવ બતાવતો તેટલાજ પ્રમાણમાં તે ગુરૂ (પ્રોફેસર હયરત)ની પસંદગી પણ તે વિદ્યાર્થીની ઉત્સાહ ભરી શકિત તરફ વળતી ખરેખર પ્રેમની પરિણિમા અજન્મ છે.

મરહુમ પ્રોફેસર હયરતનો કાલેજનો વિદ્યાર્થી તેના છુદાપામાં ફક્ત એક દોસ્તજ બની રહેતો પણ ઇલાકાની કાલેજમાં તેના મર્ણુ પછી તેની ફારસી ભાષાની ખુરશી ઉપર પણ બેઠો અને તેના છેલ્લા વીલ એટલે વસિયતના માનો એકઝીક્યુટર પણ બન્યો.

અહા! ઇલિમ!! ઇલિમ!!! તારા વિના કરોડો રૂપિયાની દોલત એક મધેડા પાસે સાકરના ઢગ સમાન છે તે બિચારો હેવાન ખર શું જાણે? કે સાકર એક દુનિયાનું અમૃત છે તેમજ એક ઇલ્મ વિનાના આદમી પાસે કદાચ

જે અમને રૂપિયા પણ એકઠા થયા હોય પણ તે પામરને
 તેના સદુપયોગની શી સમજ પડે ? એક પૈસા વિનાનો
 એટલે ગરિબ પણ પ્રતિભાથી કેળવાયેલા માણસ એક માણે
 તુલ્યર અભણ શેડીયા કરતાં હજારો હજારગણી સુખી
 અને સારી છાંદગી ગુજરી શકે છે. 'વસુધિવા નરપશુ'
 એ કહેતી ભલે હિન્દુસ્તાનના કેળવાયેલા માણસે એ જોડી
 કહાડી હોય પણ આ દુનિયામાં કેળવણીની સર્વોપરી સભા
 ભોગવતા યુરોપીયનો અને અમેરીકનોએ આપણને સારી રીતે
 સાબિત કરી આપ્યું છે કે 'વિદ્યાવિનાનો માણસ નિત્ય
 નવા મેવા ખાનાર વાંદરાથી પણ બદતર છે.' તેજ
 મુજબ આપણા અંચળ કોલેજીયને જોઈ લેવું કે આપણો
 દેશ અને ખાસ કરી આપણે તેા અન્ય દેશો કરતાં કેળવ-
 ણી સમયે માત્ર અંધારામાંજ ફીચે આ વખતે જે કે
 તેએને અભ્યાસ છોડી સારી કમાઈ કરવા આભુખાભુથી
 લાંબો રીતે લલચાવવામાં આવ્યા પણ તે દ્રઢ મનના
 વિદ્યાર્થીએ તેની ઝરાપણ દરકાર ન કરી અને પોતાના
 અભ્યાસની ઉન્નતી એજ પોતાની અને પોતાના આત્માની
 ઉન્નતી માન્ય રાખી ત્યાં વિદ્યાનું સંપાદન એજ પોતાનું
 જીવન ગણી સન ૧૮૮૬ માં એજ એલેક્ષીન્સક કોલેજમાંથી

ધણુજ માન સહિત તે સમયે કૌતુક સમાન ગણાતી
લીટરેયર લાઇનની બી. એ. (B. A.) ની પરિક્ષા અગા-
ઉના જેવા ઉત્સાહ અને ફ-તેહમંદી સાથે પસાર કરી.

અહા ! એ પણ એક અજબ સમય હોય છે કે જો
એક માણસની નવી મહેનતનું પરિણામ ફ-તેહમંદ રીતે
પાર પડે છે તેમજ તે સમયે આપણા આ બાહોશ બી. એ.
ના વિદ્યાર્થીપર ચારે તરફથી તેની ફ-તેહમંદીની મુખ્યારક
બાદી માટે તારો છુટયા અનેક બેટ સે.ગાદો આવી અને
કેટલીએક તરફથી તેમને આવકાર આપનારા કામજો અને
રજીષ્ટરો આવવા લાગ્યા મિત્રમંડળોમાં મેળાવડાઓ ભરાયા
અને તેમના માનમાં ગુણગાન ગવાયા અને અનેક ઓળીસો
માંથી તેમને માટે મોંઘા પગારે મંગળીઓ પણ થઈ.

હું કહું છું કે આવા સમયે હાલનો નબળા મનનો
વિદ્યાર્થી તો બી. એ. પણ થયા અગાઉ ક્યારનોએ કાંઈ
નોકરી માટે ફાં ફાં મારતોજ હશે જ્યારે મરહુમે આવી
રીતે ફ-તેહમંદ થયા છતાં પણ અને અનેક ઓફરો
આવવા છતાં પણ પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવો
એજ મુદ્રા લેખ માન્યો અને તેને મજબુત રીતે વળગી

પણ રહ્યા વળી ખોળ કામ માથે સર અરસડીન પેરીએ
મુકેલા કાળા કલંક રૂપ એ સખત ટીકાઓ તેમને સારી
રીતે યાદ હતા અને જ્યાં સુધી તેને પોતા તરફથી
ભુત્તાવી નાખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બીજી કોઈ એપ્રીસ
લાઇનમાં જોડાવાનો વિચાર તેમણે હાલ તુરત માંડી વાળ્યો
અને એજ લાઇનની એમ. એ. (M. A.) ની છેક
છેલ્લી ડીગ્રી સુધી પહોંચવાનો મજબુત રીતે મન સાથે
ફરાવ કીધો.

હવે એક તો પોતે દરેક રીતે ચપલ હોવા ઉપરાંત
અભ્યાસના વિશાળ ક્ષેત્ર પર પણ પોતે સારો કાબુ
મેળવ્યો હતો અને તેમના અભ્યાસમાંથી ધણો ચખત
ફાજલ પાડી શકતો. જેઈ યુનિવરસિટીના આધ્યેદારોએ
તેમની ધણા અમૂલ્ય પુર્વક અમદાવાદમાં 'મોહબત ફેલો'
તરફેની નીમણુંક કરી કે જે નીમણુંક પ્રસંગે થયેલા
નવા સમાગમને પ્રતાપે તેઓના કેટલા એક અંગત
મિત્રોએ તેમના વિચારોનું સુકાન ફેરવી નાખ્યું કારણ કે
તેઓ જાણતા હતા કે જે કદાચ આ કાબેલ માણસ
કાયદાનો અભ્યાસી થશે તો ભવિષ્યમાં નામના કાઢવા
સાથે એક મોટો શ્રીમંત પણ બની રહેશે તેથી તેઓ

તેમને એ અભ્યાસ માટે અનેક રીતે આગ્રહ કરવા લાગ્યા વળી સમય સંજોગે તેમને પણ ધણીક રીતે તેઓને આધીન થવું પડ્યું તેઓ લગભગ એ વરસ સુધી કાયદાના અભ્યાસ પાછળ અમદાવાદમાં રહી મન્યા રહ્યા પણ 'ભાવિના લાડુ પણ ન ભાવે' તેમ તે અભ્યાસ તેઓને કાઢ પણ રીતે રૂચ્યો નહીં તેથી એ વર્ષ પછી પાછા મુબઇ ખાતે તેઓની 'દખખણ ફેલોશીપ' માં નીમણુંક થતાં પાછો પોતનો માનીતો એમ. એ. અભ્યાસ અગાઉના જેવાજ અનેક ઉત્સાહથી ચાલુ કર્યો.

ખરેખર આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ આત્માનું બળ આ દુનિયામાં શું પરાક્રમે કરી બતાવે છે અને જુની આંખોમાં કેવા નવા નવા ચમત્કારો નાંખી શકે છે? વળી જો આપણે આગળ વધીને જોઈશું તો શું જુના જમાનામાં આ વાતનું કોઈને સ્વપ્ન પણ આવ્યું હશે? કે ધર ખેડાં આપણે દુરના માણસો સાથે મનગમતી વાતો કરી શકાશું? અરે એ તો રહ્યું પણ આપણી નવી આંખોમાં પણ આત્મબળે નવો ચમત્કાર બતાવી આપ્યો છે કે કોઈ પણ જાતના સંબંધવિના આપણે ભરદરિયાના ઉછળતા મોજાઓ વચ્ચે અનેક આનંદ કે આફનોતી વાતો

આપણે આપણા મિત્રો કે સગા, સ્નેહીયોને સુચવી શકી
 શું ? અરે ક્યાં ? પ્રાર્થના કાળના જંગલોમાં વસ્તા જાડ
 પાત્રો ખાઈ અને જાડ પાન પ્હેરી પોતાની છંદગી ગુન્નસ્તાં
 જંગલી લોકો અને ક્યાં ? અર્ધાર્થના કાળના આત્મચગયા
 આદમીઓ કે જેઓએ જનજનતના રંગભેરંગી વસ્ત્રો અને
 આભુષણોથી ઓપી નીકળી સંસારમાં સ્વર્ગના સુખોને
 તાદશ કરી આપ્યાં છે. અરે ! ક્યાં ? પુર્વના નજીવી
 આકૃતીયોને સૌ યવાન ચિત્રો માનનારા બિચારા પામરજનો !
 અને ક્યાં ? આજકાલના સર્વ કળા નિપુણ ચિત્રકારો અને
 પેન્ટરો કે જેઓ માત્ર એક નજીવા ચિત્રમાં પણ એક
 હાવભાવો મુકવાને શક્તિવાન થયા છે કે જે ચિત્ર જોવાથી
 આપણને એમજ લાગી આવે છે કે જરૂર તે હમણા
 આપણી સામે આવીને વાતો કરવા મંડી જશે. અહા !
 અહા ! વળી અત્મજને આપણને એ પણ સાબિત કરી
 આપ્યું છે કે તેવાજ ચિત્રો અવનવા દોંગસોંગ કરતા
 આપણી અનેક અગ્નયજ્ઞીયો વચ્ચે નાચી કુદી કુદરતના
 એક મહાન નમુના રૂપ થઈ આપણને મનગમતી
 મોજ પણ આપતાં થયાં છે. દુનિયાના ઉસ્તાદ ગાનારા-
 ઓને તેના દરેક રાગ સ્વરૂપમાં આપણા પાસે ગાતાં પણ

એજ આત્મજળે કીધા છે અને એજ આત્મજળે એક આંખના પંલકારામાં કરોડો દીવાઓને પ્રગટાવ્યા છે કે જેને કોઈપણ રીતે જુના જમાનાના ચક્રમક કે નવા જમાનાની દીવાસળીની પણ જરૂર હોતી નથી કહો ક્યાં રહ્યાં? પ્રાચીન કાળના ચક્રમકથી હજારો રકઝકે સળગતા દીવેલના માટીના કોડીયાઓ!!! અહા! તેમજ ક્યાં રહ્યો એ પોરખંદરનો રહેનાર એક નાના એવા ધરનો અદ્વીજની ચાકરીનો ઉમેદવાર અને એક નામનો નાનો એવો ઘડીયાળો કે નાટકકાર અને ક્યાં રહ્યો? એજ આત્મજળને યોગે આગળ વધેલો મુંબઈની મહાન યુનિવરસિટિના માનિતા ભાષાના પ્રોફેસર મીરઝાં હયરતનો થઈ પડેલો જમણો હાથ એજ પોરખંદરના રહીશોનો માનિતો 'કાસમો' અને મુંબઈની યુનિવરસિટિમાં જાણીતી દખ્ખણ ફેલોશીપ ભોગવનાર મી. કાસમ સુમાર થારિયાણી!!!

જેમ સમુદ્રનો તાગ નથી પણ દુનિયામાં સમુદ્રો કેટલા છે અને તેની હદ શું છે તેનું જેમ બંધારણ થઈ ચુક્યું છે તેમ વિદ્યાના સમુદ્રો પણ મહાગોડા અને વિશાળ છે છતાં પણ તેની હદ અર્વાચીન કાળના મહાવિદ્વાનો બાંધવાને શક્તિવાન થયા છે અને તે હદોપર એક આત્મજળીયો

આદમી સહેલાઈથી પહોંચી પણ શકે છે અને તે હદ પર પહોંચવા આપણા આત્મજાણીયા યુવાન મી. થારીયાણીનો, ઉત્સાહ જોટલો ને તેટલોજ હજુ જોશ બેર છે અને વિદ્યાર્થી તે હદને ઇંગ્રેજી ભાષામાં (master of arts) માસ્તર ઑફ આર્ટ્સ અથવા ટુંકી રીતે એમ. એ. ની છેલ્લી ડીગ્રી અથવા પદવી ગણવામાં આવે છે.

એક કામ કરવું અને તેને પરિપુર્ણ રીતે પાર ઉતારવું એ દરેક મનુષ્યનો ખાસ (gotta) મુકાલેખ હોવો જોઈએ કારણકે તે વિના આ દુનિયામાં તેવું કોઈપણ કાર્ય સફળ થઈ શકતું નથી અને આપણા ચારિત્રના નાયકે પણ તે મુજબ જોયું કે અમદાવાદ ખાતેનો મારો કાયદાનો અભ્યાસ બેઉ તરફથી આડે આવશે પણ આગ્રહી મિત્રોનાં મન ખુલ્લ રાખવા માટે જો કે તેમણે તે કાર્ય હાથ ધર્યું પણ પાછળથી તુરંતજ તેને ત્યાગ્યું અને આખરે પોતાના પહેલા કાર્ય પાછળ મગ્ન રહી તે પર પરિપુર્ણતા મેળવવા તેમણે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો અને વળી આખરે અનેક અભ્યાસીયો વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના નવેમ્બરમાં એમ. એ. ની માનવંતી ડીગ્રી મેળવી અને સર્વ સાહિત્ય વિદ્યા

સંપન્ન જાહેર થઇ સમગ્ર મુસલમાન કામને અને ખાસ કરી ખોળ કામને મગર બનાવી.

જો કે આ સમયે તો એ ડીઝીઓ મેળવવી એક સાધારણ મહેનતનું પરિણામ થઇ પડ્યું છે પણ તે સમયે તો તે એક મહાલાભ મહેનત અને એક મહાન કાર્ય ગણાતું હતું વળી આપણે તેમનું એ કાર્ય એટલા માટે મહાન તરીકે ગણીશું કે તેઓએ પોતાની એ મહેનતના ફળ રૂપે આપણે આગળ ત્યાલતાં જોઇ શકી શું કે તેઓએ આપણી ખોળ કામને સદાને માટે ઉપકારી અને સદાની કલંક રહિત બનાવી છે.

ખરેખર જમાનાની બિહારી છે !!! કારણ કે આપણે જોઇએ છીએ કે આજકાલ ખોળ કામમાં ઘણા એમ. એ. ની પદવી ધરાવવાવાળા મળી આવશે પણ એ પદવી તેઓએ માત્ર પોતાના સ્વાર્થ માટેજ કેમ ધારણ કરી ન હોય તેમ તેઓ પોતાની કામને કાંઈ પણ રીતે હાથદો કરતાં થતા આપણે જોયા નથી એ એક ઉડી નજરે જોતા બારે દીવગીરી ઉત્પન્ન કરાવવાવાળી વિના ગણાયા વિના રહેશે નહીં.

જમાનાની જગૃતી સાથે દરેક કોમે પોત પોતાની જગૃતીયો પાછળ એકદમ મચી રહી છે જુના અને જંગલી રીવાજોનો તુરતા તુરત ત્યાગ કરવામાં આવે છે, ધાર્મિક હઠ કે અજ્ઞાનતા ઉપર ઉપયોગી આંકાશો મુકાઈ ગયા છે. અભણ અને અજ્ઞાન માણસોને અનેક રીતે કેળવવાના અસંખ્ય ઉપાયો યોગ્ય અમલમાં પણ મુકાઈ ગયા છે શ્રીમંતો ગરીબને અને કેળવાયલા, અભણોને પોતાથી બનતી દરેક મદદ આપવાને કાષ્ટ પણ રીતે જ્યારે પછાત પડતા નથી ત્યારે દિણભાગી આ ખોળા કોમને કમનસિંખે હજુ જોઈએ તેટલો ઇન્સાફ શ્રીમંતો કે કેળવાયલાઓ તરફથી મળ્યોજ નથી એ શું એટલી અન્યાયીની વાત છે.

ખરેખર એ વાતનો કરેલો પ્રસારોજ અન્યારે બસ કરી આપણે હવે આપણા ચરિત્રના નાયકના કેટલા એક ઉપયોગી ફેરફાર તપાસીને અજ્ઞાન થઈએ કારણ કે જ્યારે મરહુમે એમ. એ. ની પરિક્ષા માન સહિત પસાર કરી અને યુનિવર્સિટી તરફથી તેની ડિગ્રી અર્પણ કરવાનો મેળાવડો કે જેને ઇંગ્લીશમાં 'કોનવોકેશન' કરીને કહે છે તે જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં ભરવામાં આવ્યો જે વખતે

યુનિવરસિટીના ‘વાઈસ ચેન્સલર’ ઓનરેબલ મી. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભંડારકર C. I. E. M. D. Ph. d. M. R. A. S. એમણે મી. થારીયાણીના ખાસ વખાણ કરી મુસતમાન કોમને મુખારકબાદી આપતા નોંધ લઈ જણાવું હતું કે ‘આજમુઘી મોહમેડનોમાંથી ફક્ત એક જ જણ એમ. એ. થયેલ હતો અને આ વર્ષ બીજા મોહમેડન મી. થારીયાણી થયા છે એ એક સંતોષકારક બાબત ગણાશે’

ખરેખર આ વિદ્વાન વાઈસ ચેન્સલરના આ ઉપરના શબ્દોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે લગભગ અઠાવીશ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી મુસતમાનોમાંથી ફક્ત એક બીજો જ ઉમેદવાર એમ. એ. ની પરિક્ષામાંથી પસાર થયેલો હોવો જોઈએ અને તે પદવી તે વખતે કેટલી માન ભરી અને સાથે સાથે કેટલી મહેનત ભરી હોવી જોઈએ તેનો સદજ ખ્યાલ થઈ આવે છે.

ઓ ! ખોળ કામ ! ખોળ કામ !! ખરેખર તે સમયે તારી કેવી ખુશ નશીબી હોવી જોઈએ કે જ્યારે આખા મુંબઈ ઇલાકામાંના સમગ્ર મુસલમાનોમાંથી એમ. એ. જેવી

મહાભારત મહેનતની પહેલી પદ્ધતી મેળવનાર અને તને
 દરેક રીતે ઉજ્જવળ કરનાર તારોજ સપુત મરહુમ મહાનર
 મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશનમાં ખિરાજનાર અને
 ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસનો પ્રમુખપણ થનાર, આનરેભલ
 માહામદભાઈધણાહીમ સાચાણી બહાર પડ્યો કશે પણ
 આ વખતે તો તારી તેથી પણ વધુ ખુશ નશીબી ગણાવી
 જોઈએ કારણ કે આ સમયે પણ એક તારોજ બીજો સપુત
 લગભગ પા સદીથી પણ વધુ ગાળા પછી મુંબઈ ઇલાકાના
 મુસલમાનોમાંથી તે મરહુમ ચારીયાણી એજ તને પાછું
 એ મન અપાવ્યું.

અહા! પાછું જ્યારે આપણા ચરિત્રના નાયકનું અત્યુ
 અજ્ઞ મનોબળ જોવા ઉપરાંત તેના આવા ખુદલા વખાણ
 થયેલા જોઈ વળી પાછા તેમના અંગત મિત્રો શુધ્ધ અંતઃ
 કરણથી હિતૈષી થઈ આગ્રહ પુર્વક ઉભરાઈ નીકળ્યા અને
 તેમને ફરી પાછો કાયદાના અભ્યાસમાં અથવા તો સોલી-
 સીટરની લાઇનમાં સપડાવાને સમાજવવા લાગ્યા ત્યારે એક
 બાબુ તેમનો માનીતો વિદ્યગુર પ્રોફેસર મીરજાં હયરત
 પણ તેની આવી ચપળતા જોઈ ઘણો મરર થઈ ચાલુ
 સાહિત્ય (લીટરેચર) ની લાઇનને લગતી રહેવા અગણીત

પ્રેમભાવ પુર્વક આગ્રહ કરતો હતો પણ માણસ ધારે છે શું અને કુદરત કરે છે શું તેમ હવે મરહુમના મિત્રોએ તેમના ઉપર અનેક જાતના દીકસોઝી ભૂયાં દર્શાવેલા ચક્રાવચા માંડ્યા ભવિષ્યની સુધારણાના સહેલા રસ્તાઓ સંબોધી સમજાવવામાં આવ્યું કે સોલીસિટરો આજકાલ અગણિત કમાણીયો કરતા જાય છે અને તમારે માટે પણ એ ત્રાધન દરેક રાતે ઉત્તમ અને યોગ્ય જણાય છે માટે તમારે બીજો કાંઈપણ વિચાર ન કરતાં તેમાં જોડાવું એ ધાગુંજ ધરિયા જોગ છે.

દુનિયામાં મિત્ર પ્રેમની કેટલી પ્રત્યગતા હોય છે એ આપણે મરહુમના જીવનપરથી જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓની કાંઈપણ રીતે મરજી ન હોવા છતાં મિત્રોની નિખાલસ માગણીએને માત્ર માન આપવા ખાતર, તેઓ પોતાની અનેક આશાઓને પોતાના અંતરમાંજ સમાવી દઈ, મુજબની તે સમયે અગ્રગણાતી મી. દીક્ષીત અને ધનજીશાહ નામની સોલીસિટરની પહેડીમાં મોટી રકમનું નાણું આપી બંધાઈને પોતાની માનિતિ ફારસીમાયાનો સબંધ અથવા સમાગમ રડતે દીલે મુલતવી રાખવા તત્પર થયા અને ખર્ચ કહીએ તો મજદૂર પહેડીમાં તેઓ એક આરટીકલશીપમાં

જોડાયા ખરેખર આ વખતે જ્યારે તેમના ખર્ચેરખ્વાહ મિત્રો ખુશી થયા પણ તેમના વિદ્યાગુરુ પ્રોફેસર મીરજાં હવરતને કેટલોએક રંજ પેદા થયો કામચૂંકે તેઓ સાચી રીતે જાણતા હતા કે હવે તો મારી બુઝુર્ગ અવસ્થા થઈ છે અને મારા છુટા થયા પછી મારી ખુરશીને શોભાવનાર હું મી. થારીયાણી સિવાય ખીજા કોઈને જોઈ શકતો નથી જ્યારે મી. થારીયાણી પોતેજ તેનો ત્યાગ કરવાને તત્પર થયા છે.

વખતના વેહેવા સાથે મરહુમે મજકુર સોલીસીટરોની આફીસમાં પોતાનો અભ્યાસ અને ઉમેદવારી જે ખર્ચ કહીએ તો તૂટેલે દીલે ચાલુ રાખ્યાં જેથી કેટલીએક રીતે માણસોમાં પોતાને વગેવવાનાં કારણબુત બન્યા કારણકે તેમની ઠઠ ઇચ્છા તો માત્ર એજ હતી કે હું એક વખત ફારમી ભાપાનો પ્રોફેસર કહેવરાવીશ અને ખોજા કામને માથે સર અરસકીન પેરીએ મુકેલુંએ કાળું કસંક દુર કરીશ ત્યારેજ મને શાંતી થશે તેથી તેમણે કેટલી એક રીતે ચાલુ નવો અભ્યાસ છોડી દેવાને ઘણાએ પ્રયત્નો અજમાવ્યા પણ તેમાના કેટલાંએક બંધનો તેમને મુકત કરી શક્યા નહીં અને તે બંધનોની મુદત પુરી કર્યા સીવાય ખીજો કોઈ ઇલાજ હાથ રહ્યો નહીં.

લગભગ બંધનોની મુદત પુરી થવા આવી અને કુદરત પણ આત્મ બળીયા માણસને જાણે મદદ ન કરતી હોય ? તેમ જોજા કામના કર્મ સંજોગે યુનિવરસિટિમાં દખખણ ફેલોશીપવાળી જર્ગા વળી પાછી ખાલી પડી અને યુનિવરસિટિ તરફથી પાછી તેમને માટે આગ્રહ પુર્વક માગણી પણ થઇ અને તે માગણી વળી તેમના વિદ્યા ગુરૂ પ્રાફેસર મીરઝા હયરતની ખાસ ઇચ્છા પુર્વક હોઈ, અને મરહુમને પણ ચાલુ બંધનોમાંથી મુક્ત થવાને એક બંહાનું મળેલું જોઇ તુરંત તે બંધનોનો ત્યાગ કરી અને યુનિવરસિટિની તે લાગણીને માન આપી ફરી એક વખત દખખણ કોલેજના ફેલો તરીકે પાછા યુનિવરસિટિમાં જોડાયા કે જે જોડાણ હવે પછી તેમની જીંદગી પર્યંતનું હતું અને રહ્યું.

અહા ! કુદરત ! ! કુદરત તારી ખલિહારી છે ! ! !
હાલાને તું ઠલાવે છે ત્યારે ભરતાને પણ તુંજ ભરે છે એક માણસની પુરી કસોટી કર્યાવિના તું કદાપિ પણ તેને પુર્ણતાએ પહોંચાડતી નથી તેમજ જ્યારે તેં આ ચરિત્રના નાયકને ચારે તરફથી ઘાકેલો કંટાળેલો અને પોતાનાજ

અસલી વિચારો પર અંતે આવેલો જોયો ત્યારેજ તેપણુ ખરેખર તારી અકળીત લીલાનો એક નમુનો તુરતેજ તા-દર્શ કરી દીધો કારણ કે જ્યારે મરહુમ થારીયાણી હવે દ્રઢ મનથી એવા નિશ્ચય પર આવ્યા હતા કે મારે મારી જીંદગી હવે આડાં આવળાં દરેક ફાંફાંઓ છોડીને માત્ર (લીટરેચર) સાહિત્યની લાઘનમાંજ ગુજારવી અને જેટલી બની શકે તેટલી તેને દીપાવવી ત્યારેજ કુદરતે તેમના તે કાર્યમાં આવી દ્રઢતા જોઈને ચારી પણ આપી અને એવાજ કુદરતી સંજોગોને લઈ આ સમયે માણસોમાં કેલ્લવણીનો પ્રચાર વધતોજ ચાલ્યો હતો દિવસે દિવસે બુનિવરસિટિ હસ્તકની કાલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા-ઓના આંકડા પણ વધતા ગયા અને આ સમયે વળી વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાની સેકન્ડ લેગ્વેજ (છત્રેજ સાથની બીજી ભાષા) તરીકે ફારસી ભાષાને વધુ પસંદગી આપતા જણાયા અને જે માટે (P. E.) પ્રીવીયસ એકઝામી-નેશનના કલાસોથી તે ભાષાના વિદ્યાર્થી પ્રોફેસર મીરઝાં હયરત માત્ર એકલાજ હતા અને હવે તો તેઓને એક ખાસ મદદનીશની જરૂર જણાવા લાગી અને પ્રોફેસર થારીયાણી તરફ તેમની વહાણું દીલપણુ ફેરવે રીતે ધણુ

જ્નેશ ભેર ખેંચાવા લાગ્યું પણ હાલ તુરત તેઓ કંઈપણ
 તેવી સરવડ કસી શકવાને અશક્ત જણાયા પણ લોહચુંબક
 જેમ લોહને ખેંચતાં આડી અવળી ચીજોની દરકાર કરતું
 નથી તેમ શુદ્ધ રદ્ય રૂપ લોહચુંબકના ખેંચાણમાં આડે
 આવતી અડચણો દૂર કરવાનો કૂદરતેજ સમય લાવીને ઊભો
 રાખી દીધો એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના વખતમાં કોલોજમાં
 હસ્તી ભોગવતી સંસ્કૃત શાસ્ત્રી શીપની ખે જગ્યાઓ-
 માંથી એક અણુધાર્યા સંજોગોને લઈ ખાલી પડી, જે તકનો
 ફાલ લઈ પ્રોફેસર મીરઝાં હયરતે પોતા માટે એક મદદ-
 નીશની યુનિવર્સિટી પાસે માગણી કરી અને તેમાં ખાસ
 મી. પારીયાણી માટે પોતાથી બનતી દરેક ભલામણો પણ
 લખી મોકલી જેથી યુનિવર્સિટીના ઓધેદારોએ પણ તે પર
 વાજખી વિચારો ચલાવી સંસકૃતશાસ્ત્રી તરીકેની ખે જગ્યાઓ-
 માંથી એકને કાયમની ખસેડવાનું દુરસ્ત ધાયું અને તેને બદલે
 'એસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર ઓફ પર્સીયન' અથવા 'પ્રોફેસર
 ઓફ ઓરીએન્ટલ લેંગ્વેજીસ' નામની એક નવી નીમણુંક
 ઊભી કરવાનું નક્કી કર્યું અને વળી તે જગા મી. પારી-
 યાણીનેજ આપવામાં આવી કારણકે પ્રોફેસર મીરઝાં હયરતની
 હવે વૃદ્ધાવસ્થા થઈ આવી હતી અને તેઓ સારી રીતે

જાણતા હતા કે મારી પાછળ મારા પુરથીને શેઠભાવનારો
હું મી. ચારીયાના સિવાય હાલ તુરત બીજા કોઈને પણ
જોઈ શકતો નથી તેવી પ્રોફેસર મીરઝા હયરતની સખત ભલા-
મણ હોવા છતાં પણ તે નીમણુંક માટે કેટલાએક અદેખાઓ
તરફથી જાતીભેદના વિચારોનું બહાનું લઈ કેટલાએક
વાંધાઓ રજુ કરવામાં આવ્યા અને તેને વળી કેટલાએક
તરફથી અણધરતું ઉત્તેજન મળવાથી તે વિરૂધ્ધ વિચારોનું
વમળ ઠેઠ મુંબઈ ખલાકાનો લેજસલેટીવ કાઉન્સીલમાં પહોં-
ચાવામાં આવ્યું પણ વિદ્યાને શું? જાતિભેદના સખંધ
સાથે કંઈ લાગે વળગે છે જ્યારે સંસ્કૃત ભાષા ખાસ
હિન્દુઓનીજ ગણાય છે ત્યારે શું? તે ભાષાના પ્રોફેસરો
બીજા જાતોમાં નથી? અરે હું કહું છું કે છે. અને
તેઓએ એ ભાષા પાછળ એટલી બધી નવી નવી શોધ
ખોજો ચલાવી છે. કે જે એ ભાષાની મગરૂરી ધરાવનારાઓએ
પણ કદી સ્વપ્ને જાણીએ નહીં હશે અને તે એજ પર
જાતીનો સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રોફેસર છે કે જે લગભગ પોતાની
એ શોધ ખોજોને પ્રતાપે આખી દુનિયામાં જાણીતો છે.
અને તેણે પોતાનીએ નિશાની માટે હિન્દુ રીવાજ મુજબનું
એક સંજ્ઞા નામ ‘ભટ્ટ’ તરીકેનું ધારણ કર્યું જ્યારે તેનું

આખું નામ 'લાઠ મેકસ મુલર' છે. આવી રીતે જ્યારે વિદ્યાને કાંઈપણ રીતે વિરૂધ્ધતા હોતી નથી, એ મહાસુત્રાનુસાર છેવટે મી. થારીયાણીની નીમણુંક વિશેનો વિરૂધ્ધ વિચાર પણ વિસારો મુકી દેવો પડ્યો અને અદેખાઓ આખરે અંજાઈ ગયા.

જો કે પ્રોફેસર થારીયાણીની આ નવી નીમણુંકની જગાનો પગાર તદ્દન નજીવો હતો અને આવા જાતીબેદોના વિચારોને લઈ પ્રોફેસર મીરઝાં હયરતની જગાવાળા ચાન્સ પર પહોંચી શકાય કે નહીં તે પણ ઘણે અંશે શકમંદ હતું છતાં આ વખતે પ્રોફેસર થારીયાણી અજબ હિમંત તથા પુણ્ય દ્રઢતા બતાવી તેને વળગી રહ્યા જ્યારે કુદરતે પણ તેમની આવી પુણ્ય કસોટી જોઈ એટલે લગભગ અઢી વર્ષ પછી એટલે ઈ. સ. ૧૮૯૮ ના જુન માસમાં પ્રોફેસર હયરત પોતાની લાંબાગાળાની નોકરીમાંથી રીટાયર્ડ અથવા મુક્ત થયા ત્યારે વળી પાછા તે ખુરશી માટે અનેક વાંધાઓ રજુ કરી અનેક ઉમેદવારો બહાર પડ્યા તેઓએ પોતાની વડાઈ અથવા તો સ્વાથ માટે એ સવાલ ઉભો કરીધો કે પ્રોફેસર થારીયાણીની માતૃભાષા કંઈ ફારસી નથી કે નથી તેઓ ધરાનના અસલવતની જ્યારે એવા ધરાનના અસલ-

વતનીયોમાંથી ધણાઓના નામો રૂબુ કરવામાં અવ્યા હતા પણ એ ખુરશી કંઈ નવા સવા કે શિક્ષણ આપવાને માટે શિખાઉને કોઈપણ રીતે લાયક નહોતી. તે એક અસાધારણ જોખમ અને અનેક જવાબદારીયોથી ભરેલી જગા હતી અને તેવી જવાબદારી કે તેવું જોખમ સ્હેલથી ખેડી શકવ મી. ચારીયાણી પોતાના અનુભવને લઈને દરેક રીતે લાયક હતા અને એ બાબતમાં કોઈપણ રીતે શક હતોજ નહીં તેથીજ આખરે મી. ચારીયાણી ઉમેદવાર થઈ શુભ પરિણામ રૂપે જો 'ખરું કહીયે તો ખુલ્લી 'કોર્ટ'માં સરે અરસકામ પેરીએ જોજા કામ માથે મુકેલા એ કાળા કલંકને ભુસાવવા અને જોજા કામમાં ફારસી લાપાનો પ્રોફેસર પણ છે ' એ પોતાની અડગ પ્રતિજ્ઞા પરિપુર્ણ કરવા મીરઝાં હયરતના મળેલા ટેકાથી બહાર પડ્યો અને ત્યારથીજ જો 'ખરું કહીયે તો જોજા કામ માથેનું કાળા ધાખા રૂપ ગ્રહણ સદાને માટે દૂર થયું અને હવે પછી જોજા કામની વિદ્યા-ચડતીનો સુખ પુર્ણ જોશથી પ્રકાશવા માંડ્યો એટલે કે સમગ્ર કામને ઉજવળ કરનાર એજ કામનો સપુત પોતાનો આત્મબળના પ્રભાવે, આત્મબળથી આગળ વધવા ઇચ્છતા જવાનોને ધડાડપ થઈ, પોરબંદરના એક ગરીબ જોજા

માખાપનો દીકરો, અરીણ વેચનાર, નાનો એવો ઘડીયાળી અને પોરબંદરમાં 'કાસમો' એવા હુલામણા નામથી જાણાયલો આજે આખા મુંબઈ ઇલાકામાં સર્વોપરિગણાતી અને વિદ્યાનું મોટું મથક મનાતી પ્રખ્યાત એલફીન્સ્ટન કૉલેજનો ફારસી ભાષાનો વડો વિદ્યાગુરુ એટલે 'પ્રોફેસર કાસમ સુમાર થારીયાની' તરીકે પોતાની અમર નામના કાઢવા માટે બહાર પડ્યો.

અહા!, આજનો તે સોનેરી સમય હતો કે જેને માટે ખોળકોમ ખરેખરી તરસ્તા દિલે કંઈ વર્ષોથી રાહ જોતી હતી અને આ તેજ સમય હતો કે જેને માટે પ્રોફેસર મીરજાં હયરત પણ પોતાના એક પ્રિય એલાને પોતાની ખુરશી ઉપર બેસાડવાને તનમનથી તલપી રહેલો હતો અને વળી આ તેજ સમય હતો કે જેને માટે ખોળ કોમનો એક સપુત પોતાની કોમ માટે એક ભિખ પ્રતિજ્ઞા પરિપુર્ણ કરવા કંઈ વર્ષોથી પોતાના આત્મબળના યોગે મહા મહેનતે મથતો હતો અને આખરે એ સર્વ સમય પણ આવી પહોંચ્યો સર્વ ઉમેદો પાર પડી ખોળ કોમના માથાપરનું 'મહેલું' હમેશને માટે ભાંગ્યું અને હવે ત્યારથી સોનેરી અક્ષરે લખાઈ પણ ચુક્યું કે 'ખોળ કોમમાં ફારસી ભાષાનો પ્રોફે-

સર પણ છે.' અહા! અહા! તે કેવો સમય હોય છે કે જ્યારે એક માતાને કંઈ સંતાનની પ્રાપ્તિ હોતી નથી પણ જ્યારે અનેક નિરાશામાંથી એકાદ આશાનું મિંદુ પ્રગટ થઈ તે આશા સફળ થાય છે અને તેજ માતાને એક પુત્રની દૈવયોગે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તે માતાની ખુશીની અવધિ કેટલી હોવી જોઈએ?

જ્યારે આપણા ચરિત્રના નાયક મી. ચારીયાણીની એક પ્રોફેસર તરીકે નીમણુંક થઈ ત્યારે તેમની શરૂઆતની કસોટી લેવા તેમને એક લેકચરર તરીકે નેમવામાં આવ્યા જો કે આ કામ ધણું સખત અને મ્હેનથી ભરેલું હતું છતાં તેની કંઈપણ દરકાર ન કરતાં તેને પોતાની બાહોશી અને આત્માના બળના યોગે ધણાજ ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધું અને પોતાની કસોટી કરનાર તે વખતના 'પ્રિન્સિપાલ હોથોન્થ' બેઠટ' ને બતાવી આપ્યું કે કસોટીમાં ફોલમંદ થવું એજ પોતાનું કર્તવ્ય છે મરહુમનું આવું આત્મબળ જોઈ તે પ્રોફેસર અને પ્રિન્સિપાલ પણ ચકિત બની ગયો અને ત્યારથી પોતાના ખરા અંતઃકરણથી તેને એક ચાહક પણ થઈ રહ્યો.

ખરેખર આવા સખત કામની તેઓને માથે જ્યારે જંગળ આવી પડી હતી છતાં તેને ન ગણુકારતાં પોતાની માનીતી લાઇનને તેઓએ આવી પસંદગી બતાવી પેલી સોલીસીટરની આરટીકલશીપને તરછોડતાં આ સમયે મી. ચારીયાણીયે પોતાના અંગત મિત્રોને એક પત્રદ્વારા લખી મોકલ્યું કે 'આજથી મેં મારા ગળામાંથી તોફાન સદાને માટે કહાડી નાખ્યું છે અને (લીટરેચર) સાહિત્યન કુલોની માળા ગળામાં પહોરી લીધી છે.

અલબત્ત ખી. એ., એમ. એ., કે પ્રોફેસરની ડીગ્રીઓ તે સાહિત્યની ડીગ્રીઓ ગણાય છે અને તે સર્વ ડિગ્રીઓ પોતે પણ મેળવેલી હોવાથી હવે તે બાબતમાં જરૂર કંઈ અજવાળું પાડવું જોઈએ તેથી તેમણે જોયું કે આજકાલ જમાનો માત્ર નવિનતાનેજ ગ્રહણ કરનારો છે વળી દરેક વસ્તુ સુધારાની ખામી રહિત હોઈ શકેજ નહીં, તેથી તેઓએ ફારસી ભાષાની ટેકસ્ટ બુકો તરફ પોતાનું મન રોક્યું અને જોયું કે તે સર્વ બુની ફારસી ભાષાના રૂપમાં લખાયેલી છે અને તેને હવે તેવાજરૂરપમાં વધુ વખત રહેવા દેવી એ ઉચિત ન લાગ્યું તેથી તેમણે ચાલુ જમાનાના કૃતિઓની નવી બુકો દાખલ કરવાનું ખતથી

ચાલુ કીધું અને થોડાજ વખતમાં એકા ઉમદ અને નવા જમાનાને બનું સસ્સ સીલેક્શન (ચુટણી) કરી ફારસી ભાષાનો આખો કોર્સ સંપૂર્ણ રીતે તાજે કરવામાં તેઓ ફતેહમંદ નિવડ્યા.

ત્યારબાદ કોલેજની લાયબ્રેરીમાં પેલી ફારસી ભાષાની ચોપડીયોમાં કેટલાએક સુધારો કરી નવી ચોપડીયો ઉમેરવાનું તેઓને દુસ્ત લાગ્યું અને તે પાછળ પોતાનું સર્વ તનમન રોકી અને નવી ચોપડીયો, દાખલ કરી ખિચારી લાયબ્રેરી સાથે તે કોલેજના ફારસી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓને પણ કેટલેક અંશે ઉપકારી કર્યા કારણ કે હાલમાં પણ મજદુર કોલેજમાં ફારસી અને અરેબીક ભાષાના પુસ્તકોનો જે સંગ્રહ જોવામાં આવે છે તે તેઓની અથાગ કોશેશના શુભ પરિણામનો એક અચુક પુરાવો છે ઉપરાંત તેઓ વારંવાર એક પરિશ્લક તરીકે વખત પસાર કરવા સાથે અને પોતાની તખીયતપણ અવાર નવાર નખળી રહેવાનાં સખએ તેઓ જે કે સાહિત્યમાં કંઈ વધુ ન કરી શક્યા પણ મરહુમ પ્રોફેસર મીરઝા હયરતની કેટલીક છુટી છવાઈ કવિતાઓની પ્રસ્તાવના લખવા ઉપરાંત તેમણે મરહુમ મૌવલાના જલાલુદ્દીન રૂમીની મશનવી નો ગુજરાતી

ભાષામાં તરબુમો કરવાનો અને મહાન ફારસી કવિ શીરદો-
સીના શાહ નામાના ટીકાઓ લખવાનો સંપૂર્ણ ધરાદો
શખ્યો હતો પણ તેવણની બિમારી આપણને તેમના તરફની
એવી કોઈપણ પ્રસાદી અપાવવાને દરેક રીતે આડી
આવીને ઉભી રહી.

લોડ એકત કહે છે કે હે ! માણસ તુ તારી જીવા-
નીમાં જીંદગી રૂપી જમીનમાં એવા બી રોપી રાખજે કે
તને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેના સારાં ફળો પ્રાપ્ત થાય.

x x x x x

સર વોલ્ટર સ્કોટે કહ્યું છે કે દુનિયાના મહાન કામો
ધણે ભાગે જીવાનો એજ કીધાં છે જ્યારે બુઢાઓએ તો
તે પર માત્ર ટાપટીપજ કરી છે.

x x x x x

મહાન નાટ્ય ગુરૂ શેક્સપીયર કહે છે કે જે માણસ
જીવાન થઈ બુઢાપાને યાદ કરતો નથી તે બુઢો થઈ જીવા-
નીને યાદ કરી રહે છે.

ખરેખર જેણે ઉપરના જગપ્રસિધ્ધ વિદ્વાનોના મહા-
વાક્યોનું એક ચિત્રે સ્મરણ કરી તેનું યથા મનન કર્યું

હશે અથવા તો કોઈ કરશે તો હું ભાર મૂકીને કહું છું કે તે આ જહાન? અને પેલી જહાનને પણ ધણીજ સહેલાઈથી તરી ગયો હશે અથવા તો નિશ્ચય તરી જશે. આત્માનું બળ જેટલું જુવાનીમાં ઉન્નત હોય છે તેટલું વૃધ્ધાવસ્થામાં તે શાંત અને કાર્ય સિદ્ધિમાં મંદ હોય છે તેમજ આ ચરિત્રના નાયકે પોતાની જુવાનીનો પુરતો સદ ઉપયોગ કરી એક મહાન કાર્યનો કર્તા થઈ પડ્યો કે જેવું કાર્ય હજુ આપણે ધણી દીલગીરી સાથે જોઈ શકીએ છીએ કે જોળ કામમાંથી એકપણ સપુત તેની અરોબરીયો થઈ શકવાને શક્તીવાન થઈ સક્યો નથી અરે! તેવી નજીવી એવી ઉમેદવારી પણ કરી શક્યો નથી એ શું? ઓછી દીલગીરીની વાત છે? શું? આજે જોળ કામમાં કેલવણીની કદર ઓછી થાય છે? નહીં! આજકાલ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જોળકામમાં દરવરસે નવીન દાકતરો, વકીલો, મેરીસ્ટરો કે સોલીસીટરોનો વધારો થતોજ જાય છે પણ સાહિત્યની લાઇનમાં તો જોળ કામ મજૂ અંશે પછાતજ છે. અરે ક્યાં પારસી જેવી પળમાં ગણી શકાય તેવી નાની કામ અને ક્યાં? તેના સાહિત્ય વિલાસી વિદ્વાનોની વિશાળતા અને વળી ક્યાં તેમના દરેક સંસારિક, કે સામા-

જોકે પુસ્તકોના સંગ્રહની સંખ્યા? !!! ખરેખર આ ઉપરથી 'આપણે એજ અનુમાનપર આવી શકીએ છીએ કે જરૂર આ બાબતનું કંઈ બીજુંજ કારણ હોવું જોઈએ અને લાંબો વિચાર કરતાં 'આપણને જણાઈ આવે છે કે જે સંસારીક કે સામાજિક સાહિત્યમાં આપણે પછાત હોઈએ તો તેના આપણેજ ગુન્હેગાર દરીએ છીએ અને તેનું કારણ પણ એજ છે કે 'ધાર્મિક વિરૂધ્ધતા.' !!!

અહા! જ્યારે આપણે આપણા ધર્મના વિરોધીઓ તરીકે ગણતા હિન્દુઓ, પારસીઓ, અથવા તો યહુદી ક્રીશ્ચીયનો વિગેરેને હાલની કેળવણી તથા સુધારાને પ્રતાપે પોતાના ભાઈજ માફક સમજતા શીખ્યા છિયે ત્યારે આપણે આપણા જાતીભાઈનેજ ધર્મને બહાને દરેક સંસારી રીતીયોમાંથી અજગો કરવાને જરાપણ અચકાતા નથી !!! ખરેખર ખોળકામમાં આ કેવો ઇન્સાફ કહેવાય? ! અરે બીજી કામમાં તેની કેટલી હલકાઈ ગણાય? ? તેનો ઓ ! આજકાલના આગળ વધતા યુવાનો ! ! શું તમેએ તમારા અવકાશને વખતે એક જરાપણ વહાલથી વિચાર કર્યો છે? ?? કહો?? કહો! શું આ સુધરેલા સમયમાં તમારી ખોળ કામ માથે તે એક કાળું કલંક નથી ગણાતું ? ? ?

ત્યારે શું ? આ ચરિત્રના નાયકે જેમ ખોળ કામના માથા-
પરનું એક કલંક દૂર કરવા અડગ પતિજ્ઞા લીધી હતી,
અને તેપર મક્કમ રહી તેને પોતાના આત્મખળના ચેજે
પાર પાડી હતી તેમ શું ? ઓ ! આત્મખળીયા યુવાનો ! !
તમારા માનો કાંઈપણ તેવું કલંક દૂર કરવા
શક્તિવાનથી ? અરે તેવી પ્રતિજ્ઞા તો બાબુએ રહી
પણ આવા શુભકામની ઉપયોગી ચળવળ ઉત્પન્ન કરી શું
અમર નામનાને તમે નથી ઇચ્છતા ? ? શું ફોઈ લગભગ
એક દાહેકો થયાં તેવું એક પણ કાર્ય પોતાની કારકીરદીમાં
નોંધાવવાને શક્તિવાન થયો છે ? ? બુઓ બુઓ ! આજ-
કાલ તમારામાના ઘણા બેરીસ્ટરો, વકીલો કે દાકતરો થઈ
અનેક તુટેલા સખંધોને જોડી શકશે પણ ખુદ પોતાનીજ
કામમાં ધર્મની વિશ્લેષતાને લઈ ધર સંસારના તુટેલા સખં-
ધોને જોડવા શું તમે શક્તિવાન થશો ? ? ઓ ! આત્મ-
ખળીયા મહાપુરુષ ખોળ કામના વહાલા સપુત થ.રીયા-
ણી !!! આવ તારી બુવાનીના ઝળકતા બુસ્સાઓ આજ-
કાલના ઉજળા થઈ ફરતા પણ પોતાની દુખીમાતાને વીસ-
રતા એવા બુવાનીઓના દીલમાં જઈ તેઓને પોતાની
કામનું કલંક કેમ ટાળવું તે શીખાવ ! ! ! ખરેખર દુનિ-

યામાં નામના કરવી એ મહાભારત કાર્ય આત્મબળીયા
આદમીનુંજ છે ! બસ આ ઉભરાઓ અત્યારે આપણે
અહીંજ બંધ કરી હવે આપણે આપણા ચરિત્રના નાયકની
કેટલીએક સંસારિક તથા માનસિક સ્થિતિને તપાસીયે.

આપણે શરૂઆતના વાક્યોથી જાણી શક્યા છીયે કે
મરહુમ પ્રોફેસર થારીયાણીની બાહ્યાવસ્થામાં તેમના માબા-
પની સ્થિતિ ઘણીજ તંગ હતી તેમનાથી કેટલીએક પરાષ-
મદ્દોના આશરા હેઠળ મુબંધ જવાયું હતું અને મુબંધમાં
પણ તેઓ અનેક ઉપાધીઓ વેઠીને સાહિત્યને લગતી ડીગ્રીઓ
મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા અને ત્યાર પછી જો કે
કેટલાએક રીતે પોતાની તન્દુરસ્તીનાં ભોગે કંઈક સુખી
જીંદગી ગુજારતા જો આપણે તેમને મળીયે તો તે વાજબી
મળ્યાય પણ ખરું જોતાં તો તે તેમનું ખરું સુખ ન હતું
અને તે ખાસ જોબ કામમાટેજ પોતાની જીવતોડ મહેન-
તનું પરિણામ હતું તો પણ અંતે પોતાનું એ કાર્યસિદ્ધ
થયેલું જોઈ તેઓ હમેશાં પોતાને દરેક રીતનું સુખ મળેલું
મળુતા પોતે વેઠેલી અનેક વિટંબનાઓથી તેઓ જાણી શક્યા
હતા કે મરીખી અને તેનું દુખ કેવું છે ! આ અનુભવ
તેઓને હમેશાં મરીખોના દુખી અતઃકરણ તરફ ખેંચતો

જેની લાગણીયોને લઈ તેઓ હમેશાં પોતાથી બનતી યથા શક્તિ મદદ તેવા ગરીબોને આપવા તત્પર રહેતા અને ગરીબોના બેલી તરીકે મણાતા ખરેખર અત્યારે ગુજરાતના પ્રખ્યાત કવિના શબ્દો મને સીંભરી આવે છે કે.

જેને વિતિ હોય તે જાણે

અજાણ્યો કંઈ ન જાણે-જે

સરળ ભાષામાં લખાયલા ઉપરના શબ્દો આજકાલના અચપણથીજ બાદશાહી દોર દમામમાં ઉછરાયલા કેટલાએક ખોળા કામતોને આપણે જોઈએ છીએ તો આબાદ લાગુ પડી આવે છે કારણ કે આરીક નજરે તપાસ કરતાં જે આપણે જોઈશું તો માલુમ પડી આવશે કે આપણી ગરીબ કામને જેટલી રીતે મદદ કરવાને તે શ્રીમંતો શક્તિવાન અને દુરજથી બંધાયલા છે તેટલીજ રીતે તેઓના અંતકરણમાં પોતાની ગરીબ કામની ગરીબીનો કંઈપણ અનુભવ ન હોવાને લીધે તેઓ ખરેખર બેદરકાર દીસે છે જે કોઈ માણસ સવાલ કરશે કે શુ? ત્યારે ખોળા કામમાં સખાવતો નથી? તો હું તેને હીમંતથી કહીશ હું છું કે જેટલા પ્રમાણમાં ખોળા કામની વસ્તી છે અને જેટલા પ્રમાણમાં ખોળા કામના શ્રીમંતો આગેવાન દરજ્જે ભોગવે છે તેટલા પ્રમાણમાં

ખોળ કામમાં હસ્તી ભોગવતી સખાવતો માત્ર નામ-
નીજ મણારો ખુદાળણે ! કામના શ્રીમતો કે આજેવાનો
આવી અમત્યની બાબતઉપર શા માટે આંખ વિચામણા
કરી રહ્યાહશે ? મહાન કવિ મિલટન કહેછે કે ' દુનયામાં
તેજ મોટો છે કે જેનું મન મોટું છે ' અને તેટલાજ માટે
ઊરદુ ભાષાની આ કહેણી પણ જોડાઈ હશે કે દીલ
ગની રહેમતુલ્લા માલગની લાનતુલ્લા.

દયા ધર્મકો મુળ છે, પાપ મુળ અભિમાન

તુલસી દયા ન છાડીયે, જળ લગ ધરમે પ્રાન

અહા ! દયા !! દયા !!! 'જે તું માણસોના મનમાં
નહતે તો પરોપકારની પૃવતિ આ પૃથ્વીપર પ્રસરાતેજ નહીં
તારા રહેઠાણવાળું હૃદય હમેશાં વિદ્વાનોએ મોટુંજ ગણ્યું
છે અને તું પણ એક કુદરતની બક્ષીસજ છે જેથી હું
પણ કહું છું કે 'જે માણસના શરીરમાં દીક્ષ નથી તે
માણસ નથી અને જે દીક્ષમાં દયા નથી તે દીક્ષજ નથી.'
ખરેખર તેમજ આ ચરિત્રના નાયકતું હૃદય તારા રહેઠાણ
માટે એક વિશાળ ક્ષેત્ર હતું જ્યારે મરહુમ ધારીયાણી
પેતાની નાદુરસ્ત તબીયતને અંગે વાંદરા ખાતે હવા બદલાવા

માટે ગયા હતા તે વખતે પોતાના જવા આવવાના માર્ગમાં
 તેઓ હમેશાં સેન્ટ પીટર્સના દેવળપાસે એક ગરીબ બિખારી
 છોકરાને એક ભયંકર કોઠની બિખારીથી પિડાતો દેખતા.
 છોકરાની આવી સ્થિતિ જોઈ તેમને ઘણું લાગી આવતું
 અને તેથી તેના ભરણપોષણ માટેનો સઘળો બદોબસ્ત
 બરાબર સાંચવતા છોકરાનો ચહેરો ખરેખર કોઈ તેણે
 અગાઉ સારા દિવસો ભોગવ્યા હશે તેની બરાબર નિશાની
 રૂપ હતો એક પ્રસંગે મરહુમે તેને વિષે કેટલીએક પુછપરછ
 કરી તો જણાયું કે છેલ્લા સત્રાંત ૧૯૫૬ ના ભયંકર
 દુકાળમાં તેના માઆપ સારી સ્થિતિવાન હોવા છતાં પણ
 દુકાળનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા અને તેને લીધે અનેક
 અડચણો દુખો, અને આફતો વેડી આખરે મરણ પામ્યા
 હતાં અને ત્યારથી છોકરો લાવારસ થઈ રખડી રવડી
 પોતાનું પેટ ભરતો જેથી છેવટે બિચારો દુખ ઉપર ડામ
 જેમ આ ભયંકર રોગમાં સપડાઈ ગયો હતો આ સાંભળી
 મરહુમના રક્તને ઘણું લાગી આવ્યું અને હવે પોતાને તેજ
 દિવસે વાંદરા છોડી જવાનું હતું, ઉપરથી પોતાની નાદુરસ્ત
 તબીયતને લીધે તેઓ સખત માનુર બની ગયા હતા છતાં
 પણ તેની દયા ખાઈ પોતે કેટલીએક તકલીફ ઉઠાવીને પણ

તે છોકરા માટે માદુંગા ખાતેના 'લેપર એસાયલમ' માં દાખલ થવા માટેનો એક ખાસ વજનદાર ભલામણ પત્ર મેળવી આપ્યો હતો.

બસ ! સમજી દીલને દયાનો આ એક દાખલો બસ થશે કારણ કે અશ્વને સદા ધીરારોજ બસ હોય છે આટલું બતાવીને હું જેજ કહેવા માગું છું કે આજકાલ સર્વ કોઈ જણે જે કે ખુદ ખોજ કામના સંસારી રહેવારૂપી શરીરને એ છોકરાના દરદથી પસુ એક અધિક ભયંકર એવો રગતરીતનો મહાત્રાસદાયી રોગ લાગુ પડ્યો છે કે જેને માટે ખાસ જુવાન ખોજ દાકતરોની ઘણી અગત્ય છે તો શું ? તેવો કોઈ ખોજ કામનો આત્મચળીયો જુવાન નહીં નીકળી આવે ? શું કોઈ કામની દયા નહીં ખાય ? અરે કોહો !! કોહો !! એ કિમંગી જુવાનો બિચારી ખોજ કામને હવે તમારાં જેવા જુવાન દાકતરોની ઘણી જરૂર છે તેને કંઈ ખોજ ડિગ્રીવાળા દાકતરોની મદદ માટે ખેસી રહેવાની જરૂર નથી આવે. સુધારો તેના સંસારીક શરીરને આમ ક્યાં સુધી તેને સજીવું રહેવા દેશો ! અરે નહિ તો એ રોગને લઈ આખરે તેના હાથ પગો ખવાઈ જશે તેથી જો તમારામાં એક જરાપણુ કોમાલિમાનનો જાહેર જુસ્સો હોય તો

તેને સારા રસ્તે જલ્દી બહાર પાડો અને એવી શુભ શરૂઆતનું બીજું ઝડપી ઓ ! જીવાનીઆઓ તેવી પહેલ કરવા તુરત તત્પરથાઓ ધાર્મિક યાદ રાખો સારા કામની શરૂઆતમાં તમને સેંકડો સંકટો આડે આવીને ઉભા રહેશે પણ જો તમારું આત્મ બળ દ્રઢ નિશ્ચયવાળું હશે તો તે સેંકડો સંકટો તો શું પણ એવી અબજો આફતને પણ તમે સહેલાઈથી પગની એક ઠોકરે કરી ઝટ દૂર કરી શકશો જીઓ યાદ કરો !! કોલમ્બસ લાંબી સફરની પહેલ કરવા ન નીકળ્યો હતો તો શું અમેરીકા ખાંડની શોધ થઈ હતી ? નેપોલીયન જેવા આખી દુનિયાને ધ્રુજાવનાર મહાન યોધ્ધા સામે થવા બહાદુર સિપાહ વિલિંગટને હિંમત કાઢી તો તેને પણ વિજય મળ્યો !! તેમજ આ જમાનાનો મહાન તત્ત્વવેત્તા શોધક એડીસન પણ પોતાની નવીન શોધની શરૂઆત જ્યારે માણસોને કેહેતો તો તે માત્ર મસ્કરીનો ભોગજ થતો હતો તે કદી પણ વિસારો નહીં વકીલ ડોક્ટર સોલીસીટર કે એરીસ્ટર થઈ પોતાના પગ નિચેનું બાજતું રાખી હુંગરપરના દાવાનળની દરકાર ન રાખો કારણ કે હુંગર ઉપરનો દાવાનળ તો ઘણાઓ જોઈ શકશે. પણ તમારા પગ નીચે બળતાનો અનુભવ તો ફક્ત

તમે એકલાને જ હોય છે ગાય માટે આવેલું અથવા
મળેલું પહેલાં ગાયને જ મળવું જોઈએ તેમજ તમારી કામ
રૂપી ગાયનો હક તમેને મળેલા જ્ઞાન ઉપર પહેલો પહોંચે
છે તે બરાબર સમજી લ્યો નહીં તો તેથી ઉલ્ટી રીતે
વર્તનારની દુનિયા શું ગણતરી કરે છે તે પુરતી રીતે
સમજો હું ધારું છું કે ઓ ! મારી કામની ઉમંગી
યુવાનો આ ચરિત્રના નાયકનો દાખલો તમારે માટે પુર-
તોજ થઈ પડશે માટે વધુ કંઈ ન બોલતાં આપણા આ
ચરિત્રને આગળ ચલાવીને જોઈએ કે મરહુમ પ્રોફેસર
ધર્મની બાબતમાં શું વિચારો ધરાવતા હતા—

આપણે તેમના ધર્મના વિચારોની કંઈપણ યુનેચરા
કર્યા અગાઉ મુંબઈની એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં પ્રગટ થતા
' એલ્ફીન્સ્ટોનિયન ' નામના એક ઇંગ્રેજ ત્રિમાસિક પત્રમાં
એક નિઃસ્પૃહી લેખકે તેવણની જીંદગીનો ટુંકો પણ
રદ્યબેદક ચિતાર ઇંગ્રેજ ભાષામાં રજૂ કર્યો છે જેમાંથી
આપણે તેમના ધર્મ સંબંધી વિચારોવાળી બાબત ઉતારી
લઈશું તો આ પ્રસંગે તે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે કારણ
કે મજકુર ઇંગ્રેજ વૃતાંતનો લેખક એક માહિતગાર હોવો

જોષ્ઠએ અને જોષ્ઠે મરહુમ માટેના ધર્મ સંબંધે જે ઉમદા વિચારો ટાંક્યાં છે તે ખરેખર દરેક માણસને ધડા દેવા જોગ થઈ પડ્યા વિના રહેશે નહીં જે સદાખરો લેખ નિચે મુજબ છે—

In the matter of religion his views were exceedingly broad. He looked at every religion more from an ethical than from a symbolic point of view and had not a word to say against any system, simply because it differed in its outward form from this one or that.

“ Pagodas like as mosques
are home of prayer

“ Tis prayer that Church
bells chime unto the air
Yea Church of Ka'ba Rosary
and Gross

Are all but diverse tongues
of world wide prayer

જીપરની સર્વ લીટીઓનો ભાવમ્ એ છે કે

મંદીર અને મસજીદ સહુ એ અંદગીના સ્થાન છે
ભલેને દેવળેં ઘટે હવા માંહે ચડીને વાગતા
તસખી કિંવામાળા અને એકાસ જુવ્હારૂપ છે
સજી ફેરવે એક ચિત્તથી રહેવા પ્રભુને જાગતા,

અહા ! તેજ મુજબ તેઓનો ધાર્મિક મુદ્રાલેખ અસલ
થીજ એ હતો કે મનુષ્ય માત્ર ભાઈ છે. દેવળો, મંદીરો
કે મસજીદોમાં ભણાતી અંદગીઓ તે માત્ર આ સૃષ્ટિને
ઉત્પત્ત કરવાની એક કુદરતી શક્તિને માટેજ છે અને
તેથી કાંઈ પણ પ્રકારે માણસોમાં ધર્મની અન્યતાને લઈ
જુદાઈ નજ હોવી જોઈએ. ખોળ કામ જો કે ત્રણ જમા-
તેમાં જોઈચાયલી છે પણ તે દરેકમાંથી તેઓ પોતાને
ખોળ કહેવરાવવાને હમેશાં બહુ મગરૂર રહેતા. કારણ કે
ધર્મની જુદાઈ એ માન્યતાની અખતારી છે. તેમાં કાંઈથી
કાંઈ બોતી ચકાવજ નહીં મારે એવી ગુંચવણીભરી બાબ-
તોથી તેઓ તદ્દન નિરાગ હતા અને દયા, નિતિ, અને
સત્ય એ તેમની ધાર્મિક માન્યતાનો મુખ્ય પાયો હતો.
વળી તેઓ સારી રવેશે જાણતા હતા કે ધાર્મિક જુદાઈએ
બનવાબેગ છે અને એ જુદાઈમાત્ર ધાર્મિક કાર્યોમાંજ

હોવી જોઈએ આવી નેમની અડગ અને ઉત્તમ વૃત્તિને
 લઈ તેઓ દરેક કામમાંથી કાંઈ સુમાર વિનાના. અંગત
 મિત્રો મેળવી શક્યા હતા જો કે તે સમયે જોજીઓમાં
 ધાર્મિક ફાટ પડવાથી કેટલીએક ગેરસમજુતી જિભા થઈ
 હતી અને તેને પરિણામે કેટલાંએક રોટી અને બેટી બે-
 વાર તુટતા ચાલ્યા હતા તે જોઈ તેઓ ધણાજ ખંચવાતા
 પણ તિક્ષણ અને ઝીઝરતી તે સમયની ધાર્મિક લાગણીયો
 દબાઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં બિલકુલ નજ હતી તેથી આવી
 બાળતમાં તે સમયે તેમના તરફથી કાંઈ પણ ચળવળ ન
 થઈ શકી હોય તે બનવાજોગ છે. પણ હવે જમાનાએ
 પોતાનું પાણી ખતાવી આપ્યું છે અને ધર્માંધતાને જડ
 મુળથી ઊખેડી રહ્યો છે. પણ તેવી ચળવળને હવે તાદર્શ
 કરવાને ખરેખર કાંઈ હિંમતવાન અને આત્મ બળવ્યા
 યુવકોની ખાસ જરૂર છે અને આપણે એ પણ આસાં
 રાખી શકશું કે હવે એ પણ વખત આવશે કે ધાર્મિક
 વિવાદોને દુર કરી વિખુટી પડેલી સમગ્ર જોજી કામ પાછી
 પોતાના સંસાર બેઠવાનાં એકત્ર થઈ પોતાની અમાઉની
 જાહોજલાલીને ફરી એક વખત કાંઈ નવાજ સ્વરૂપમ
 તાદર્શ કરવાને સર્વરીતે સક્રિયવાન થાઓ આમીન
 આમીન આમીન.

આપણે ખોળ કામની એક સંપીના અનેક તરંગોમાં ફર્યા પછી અને 'સંપ' એજ કિરતારની ચાહના 'વાળા મંદાવાકચનું' મન સાથે દ્વંદ્વ મનન કર્યા પછી, આ ફાની દુનિયામાં 'જનમવું' તેમરવા માટે' એ કહેતીને અનુસરીને તે સંબધે બોલાયલા થોડાએક શબ્દો તપાસીયે. પાક કુસનેમજ્જમાં કહેલું છે કે—

અધન્ના માતકુતુ યુદરી કામુલ માતો વલવ કુન્તુમ ફી બોરજમ મોશખદહઃ.

અર્થ—તમે ગમે ત્યાં હશે તો પણ મોત તમને પકડી પાડશે અગર જો કે તમે મજબુત બાંધેલા કિલ્લામાં હશે.

x x x x

એક ફારસી કવિ કહે કે;—

અય ! આદમ દુ ચીઝ અસ્ત કે ફરામુશ ન બાયદ કદ. યકી ખુદા, દુવ્વુમ મર્ગ.

અર્થ—હે ! આદમ બે ચીઝ એવી છે, જે તું ભુલતો નહીં. એક તો ખુદા, અને બીજી મોત.

ખરેખર આ નિયેનું વાક્યુ પણ એજ બતાવે છે.

Verily, thou shalt die, and verily they shall die

અર્થ:-ખરેખર, તું મરી જશે અને ખરેખર સર્વનો પણ નાશ થશે તેજ મુજબ ખરેખર આ દુનિયામાં કોઈ અમર નથી. એક દીવસ સર્વને મરવાનું છે. જુઓ આ દુનિયામાં ઘણાઓ આવ્યા અને ચાલી પણ ગયા તેમ ઘણાઓ આવશે અને ઘણાઓ ચાલી પણ જશે. પણ મરવા છતાં પણ તેજ જીવતો છે, કે જેણે આ દુનિયાને દ્રષ્ટાંત રૂપે કોઈપણ એવું કાર્ય કર્યું હશે. અમેરિકા દેશને સદાને માટે સ્વતંત્રા અપાવનાર મહા વિરપુરુષ જ્યોર્જ વૉશીંગટન, જે પોતાના દેશની લાગણીને ખાતર ન લડ્યો હોત. અરે ! પોતાના જીવના જોખમે શત્રુની સૈન્યમાં ન પડ્યો હોત તો શું ? આજે અમેરિકા જે આબાદાની ભોગવી રહ્યું છે તે શું ? કદીપણ ભોગવત ?

અને આજે એ મહાવિર પુરુષના ચોતરફ દુનિયામાં જે મુણ ગાન ગવાય છે તે શું ગવાતે ? તેમ શું આ જમાનામાં ખામ કોમની સંસારીક સ્થિતિને સુધારવા કોઈ એક પણ આત્મ બળીયો જીવાન નહીં નીકળી આવે ? કાળ

કાળને ખાત્ર છે. તેમ હું ધારું છું કે એ બાબતના કરેલા સંકલ્પો પુરતજ તાદર્શ થઈ આવશે. અને આ ચરિત્રના નાયક જેમ ખોળ કામની અજ્ઞાનતા માટેના ટિકાએને છુંતી નાખી 'ખોળ કામમાં ફારસી ભાષાનો પોફેસર' એ શબ્દો કહેવરાવી ગયા તેમ. એક વખત એવો પણ આવશે કે ધાર્મિક વિરુદ્ધાતે જડમુળથી તોડી પાડનાર ખોળ કામમાં સ્વતંત્ર વિચારવાળા જીવાન, કે જીવાનીયાઓ ખડે પગે ઉભા રહી પોતાનું એ મક્કમ કાર્ય ઘણા હુષ્ અને પુણ્ જોશભેર ચલાવી તેને ફેલાવી રહ્યા છે.' જે કે હમણા તો આપણી એ મક્કમ મનની માત્ર આશાઓ છે પણ હવે તે ફળીભુત થવાને સમય નજદીક આવતો જણાય છે જેથી આપણે સર્વ પણ ધ્વજશ્રુ કે તે સમય આવી આપણા સામે ઉભો રહે અને આપણે પણ તેને આપણાથી બનતીદરેક મદદ આપવાને તક્યાર રહીયે. ખુદા સર્વની સારી ઉમેદો પાર પાડો.

હવે આમણે આ ચરિત્રના નાયકના મર્ણુની નોંધ લેવ અગાઉ એક બોધ રૂપે તેમના વાંચનના શોખની વીગત તપાસી જઈએ તો જણાય છે કે મરહુમ પાસે અરબીક, ફારસી, ઇંગ્રેજ અને મુજરાતી પુસ્તકો મળી લગભગ પાંચ

છ હજાર રૂપિયાની કિંમતના હતાં. જો કે આ સાંભળી
આપણે અજબ થઇશું કે જ્યારે મરહુમે લગલગ પોતાની
જીંદગીનો જાજો વખત તો ગરિબીમાં ગુજર્યો છે, ત્યારે
આટલી સંખ્યાના પુસ્તકો તેણે કેવી રીતે મેળવ્યાં ? પણ
આપણને સહજ ખ્યાલ થઇ આવશે કે પોતે એક ગરીબ
માણસ હોવા છતાં પણ ફારસી ભાષાના પ્રોફેસરની પદવી
પર પહોંચવાને જે સર્વ રીતે સામર્થ્યવાન થયા હશે તેને
પુસ્તકો તરફ કેટલો પ્રેમ હોવો જોઇએ ? ખરું છે કે 'તન
શોભાવવા કપડું ખરીદવા કરતાં મન શોભાવવા
પુસ્તક ખરીદવું એ વધુ ઉત્તમ છે'.

ખરેખર ! મરવું એ મિથ્યા નથી તેમ આ ચરિ-
ત્રા નાયકે પોતાની ઉગતી જીંદગીમાં વેઠેલી મહા વિટંબ-
નાઓ અને અનેક સંકટોને લઇ શરીરમાં છુપાઈ રહેલાં
દરદો વધતી ઉમરે ઉગી નીકળ્યાં અને ખરું કહ્યે તો
તેમના સુખના દિવસોમાં તેઓ વખત જોઇ એક સખત
હુમલો લઇ આવ્યાં જેથી ગરીબીમાં પોષાયલું અને
ગરિબિથી શોષાયલું મરહુમનું શરીર એ હુમલો નહી
સહી શકવાથી તદ્દન અશક્ત બની તવાઈ મયું જો કે મરહુમે
દેવલાલી, માથેરાન, લોનાવલા અને એવા બીજા હવાખાવાના

મથકોને ઘણાં બદલ્યાં પણ દીવસે દીવસે શરીરવધુ અને વધુ ઘસાતું ચાલ્યું અને સદા બની ગયેલા સ્નાયુઓમાં (રૂમેટીઝમ) સંધીવા, અને મેલેરીયા તાવનું લયંકર ઝેર પણ ભરાતું ગયું 'કુદરત પાસે માણસ સદા લાચાર' તેમ અનેક બાહોશ ડાક્ટરોની ચાંપતી સારવાર હોવા છતાં એ લયંકર દરદોએ ખોજ કામના એ વિર પુરૂષનો લગભગ (૩૬) છત્રીસ વર્ષની ભર જીવાન વયે, પોતાની સ્ત્રી, ત્રણ બેટીઓ અને એક બેટાને સદાને માટે આ સંસારી સંબંધથી છાડાવી, તેમને રડતા કરી, કેટલાએક અંગત મિત્રોના અંતઃકરણમાં સખત આઘાત કરી, અવનવી આશાઓને ઉડાવી નાંખી, આખરે અંત આણ્યો. અને પોતે પણ પોતાની કામ પ્રત્યેની પહેલી ફરજ બજાવી, તે પેદા કરનાર પાક કિરતારના દરબારમાં હાજર થવા માટે ચાલુ જમાનના જવાનીયાઓને આમળ વધવા, એક દાખલા રૂપ થઈ સદાની ઉંઘમાં સુઈ ગયો!!!

ગયો!! ખોજ કામનો તે સપુત આરબી અને ફારસી ભાષાનો ખોજે પ્રાઈસર ગયો અને સદાને માટે ગયો પણ અફસોસ!!! સાહિત્યની એ કદર ખોજકામ ખરેખર તેના માટે જીંદગીભરતું એક મહાભેણું બહારતાં જરા પણ અચકાઈ નહીં જેને માટે ફરિયાદ કરતાં મરહુમ

ઍરિસ્ટર જાફરભાઈ રહેમતુલ્લા ખોજા કામના ઇતિ-
 હાસમાં બળાપો કરતાં બોલી ગયા છે કે 'જે' કામમાં ઈ.
 સ. ૧૮૪૭ ની સાલમાં એકપણ એવો પુત્ર ન હતો કે જે
 અરખી અથવા ફારસી ભાષા જાણતો હોય તેજ કામજો
 એક સપુત ઈ. સ. ૧૮૯૮ ની સાલમાં મુંબઈ છલાકાની
 સર્વથી વડી કાલેજના આરખી અને ફારસી ભાષાના
 વડા ગુરુ (Professor) નેમાય એ ખોજા કામને જેવું
 તેવું માન મળેલું કહેવાય નહીં. પોતાની વિદ્યાના કોરણોના
 પ્રકાશથી પોતાની કામને આવી રીતે દીપાવનાર પ્રોફેસર
 કાસમ સુમાર થારીયાણી એમ. એ છે, એ માન
 ખોજા કામને મળ્યું તેને આઠ વરસ વિતિ ગયાં છે,
 છતાં ખોજા કામને એ માન મળ્યું તેની ખબર વટીક
 હોય એમ જણાતું નથી. જન કોઈ ખોજા ખાન સાહેબ
 થાય છે, અથવા તેને જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ
 જનાવવામાં આવે છે, અથવા કોઈ ખોજા અબ્દાસ અર્ધે
 યુરોપ જાય છે કે તરત તેના માનમાં મેલાવડા કરવામાં
 આવે છે. પણ જ્યારે સર્વથી વધુ મોતેબર માન મળ્યું
 ત્યારે તેઓ ગફલતની ઊંઘ કહાડતા જણાય છે. એ ગફ-
 લતી નિંદ્રામાંથી ક્યારે જાગૃત થશે ! અને લાયકને લાયક
 માન ક્યારે આપશે ! પ્રોફેસર કાસમ એક માર્ગ અને
 સાદા સ્વભાવના હોવાથી કોઈની પ્રકારના મેળાવડા ગડ-

અડ કે જાહેર પીઠાણુ ચાહતા નથી પણ ખોજ કામે પોતાની ફરજ લુલી જવા જોઈતા તથી—ખોજ કામ પોતાની નોક જાળવી રાખશે અને ગફલતી અને બેદરકારીના આરોપમાંથી પોતાને મોકળા કરશે.’

ખરેખર ખોજ કામ માટે મરહુમ બેરીસ્ટરે વાપરેલા શબ્દોનું જે આપણે અંતરથી અવલોકન કરીશું તો ખોજ કામની સાહિત્યની બેદરકારી માટેની ફરીયાદોને પણ ખોજ કામ મજાકારેએલી માલુમ પડી નથી અને હું કહું છું કે તે સર્વ ગુન્હે મારા જીવાન વર્ગનોજ છે અને તેવી દરેક અજાણે! ઉપાડી લેવાને માટે માત્ર જીવાનીયાઓજ ફરજથી બંધાયેલા છે. ખેર ! આ વિષય પર ધણા વાક્યો અમાઝી શ્રીમંતો ઉપે બોલાઈ ગયા છે. તો પણ હાલમાં હસ્તી ભોગવતી ખોજ કામ માંહેલી એસોશીએનો, યુનીયનો, કે કલબો આવી સાહિત્યની જાપતોનો સમય આવે તેના ઉપાસક થઈ સુન થઈ ગયેલા શ્રીમંતો કે આગેવાનોને ઉદાગવાને સદાય તન મન ધનથી તત્પર થાઓ એવી દુઆ આપણે હમેશાં તે રહીમોકરીમ પાસે માંગતા રહીશું અને તે કિરતાર આપણી તે દુવાઓ કબુલ કરશે. આમીન. આમીન. આમીન.

અમામ.

છપાય છે ! છપાય છે ! ! છપાયછે ! !

ખોળ કોમની બાળકીઓ અને કન્યાઓ માટે એ
ઉમદા અને સુખોદક ઘર સંસારી વાર્તા.

સુગરનું સંકટ.

જેમાં દાવના ખોળ સંસારને લગતા અગત્ય
વિષયોને સમાવી, શિક્ષણ કે પછી ધર્મ પડે એવા હેતુ
ભાગ પળ સાદી અને રસવાળી મુકવામાં આવી છે વાત
પુરી કર્યા સિવાય મુકવા ગમશે નહીં.

ફીમત ફક્ત છ આના.

જલદી નામ નોંધાવો.

ફીદાહુસેન યુસુફ વરતેજવાળા.

ફૂંમરી સ્ટ્રીટ, નં. ૯ મુંબઈ.

ધા એક્સલ પ્રીટિંગ વર્ક્સ, ૧૦, પારસી બબ્બર સ્ટ્રીટ

મધે મહમદહુસેન થારિઆ ટોપણ એ પ્રગટ

કરનાર માટે છાપી. અને ફીદાહુસેન યુસુફ

વરતેજવાલાએ નં. ૬૦૨ ફૂંમરી

સ્ટ્રીટ મધે પ્રગટ કીધું.

